

ЗБОРНИК ЗА ИСТОРИЈУ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
COMMISSION POUR L'HISTOIRE DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

RECUEIL DE L'HISTOIRE DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

7

REDACTEUR MILORAD EKMEČIĆ

BELGRADE 2012

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДБОР ЗА ИСТОРИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ЗБОРНИК ЗА ИСТОРИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

7

УРЕДНИК МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

БЕОГРАД 2012

ЧЛАНОВИ ОДБОРА

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЛИЋ

СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ

ДУШАН БЕРИЋ

ЂОРЂЕ МИКИЋ

МАРКО ПОПОВИЋ

НЕВЕНКА ГОШИЋ

ЗДРАВКО АНТОНИЋ

ЂУРО ТОШИЋ

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЛИЋ

РАДОШ ЉУШИЋ

НЕВЕНКА ГОШИЋ

МАРКО ПОПОВИЋ

ЗДРАВКО АНТОНИЋ

ЂУРО ТОШИЋ

СЕКРЕТАР

ЉИЉАНА ПЕРОВИЋ

Примљено на IX скупу Одељења историјских наука, од 30. новембра 2011, на основу позитивних мишљења рецензената посебно датих за сваки рад

АМБЛЕМ: ЗАПОН ЗАХУМСКОГ КНЕЗА ПЕТРА,
13. ВЕК

ИЗДАЈЕ:
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ISSN 0354-9461

НАСЛОВНА СТРАНА: ДРАГАН ТОДОРОВИЋ

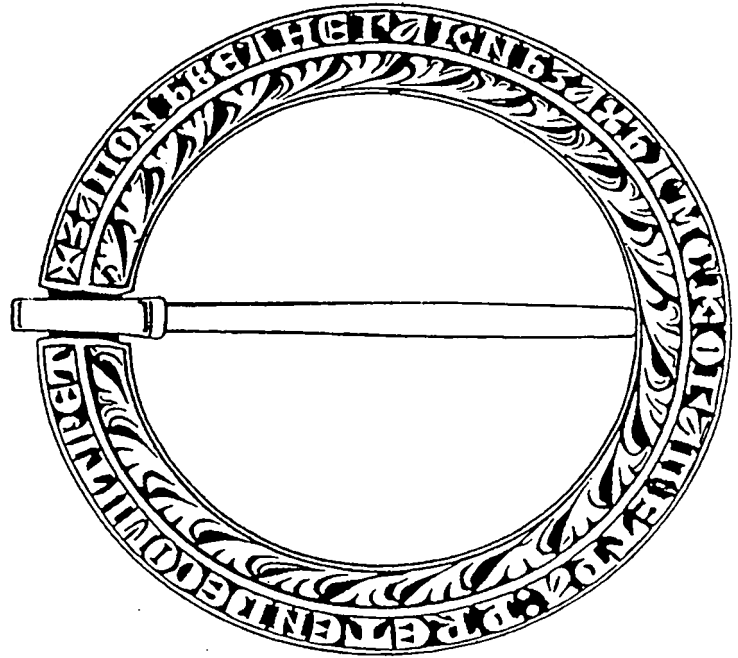
ЛЕКТОР: НЕВЕНКА ГОШИЋ

КОРЕКТОР: ВЕСНА ШУБИЋ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ

ШТАМПА: ШТАМПARIЈА СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, БЕОГРАД

ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА

<i>Ђуро Тошић</i>	Прилог познавању <i>монашења</i> становништва из средњовјековне Босне	1
<i>Djuro Tošić</i>	Contribution to the Knowledge of the Ordainment in Mediaeval Bosnia	28
<i>Аранђел Смиљанић</i>	Хумски жупан Познан Пурчић	29
<i>Arandjel Smiljanić</i>	District Prefect of Hum – Poznan Purčić	35
<i>Борис Бабић</i>	Византијски извори о становништву и црквеним приликама у средњовјековној Босни	37
<i>Boris Babić</i>	Bizantine Sources on Population and Church in Mediaeval Bosnia	48
<i>Срђан Рудић</i>	Петар Павловић – Војвода Хумски и Крајине	49
<i>Srdjan Rudić</i>	Petar Pavlović – Duke of Hum and Krajina	60
<i>Видан Николић</i>	Трагови средњовековног занимања <i>Крамар</i> у топонимији Босне и Херцеговине	61
<i>Видан Николич</i>	Следе средневековой профессии „крамар“ в топонимии Боснии и Герцеговины	74
<i>Миленко Јахура</i>	Пребиловци – насеље и породице	75
<i>Milenko Jahura</i>	Prebilovci – Settlements and Families	109
<i>Недељко В. Радосављевић</i>	Повеља сарајевског (дабробосанског) митрополита Пајсија о праву на сакупљање милостиње за манастир Хиландар	111
<i>Dušica M. Stojković</i>	The Charter of the Metropolitan of Sarajevo (Dabrobosanski) Pajsije on the Right to Gather Charity for the Monastery Hilandar	119
<i>Недељко В. Радосављевић</i>	Препис царског берата о правима чувара барутане тврђаве Јајце из 1709. године	121
<i>Mirjana O. Marinković</i>	Transcription of the Imperial <i>Berat</i> on the Rights of the Keepers of the Powder-Magazine in Jajce from 1709	133
<i>Брајислав Теиновић</i>	Европска историја на позорници устанака у Босни и Херцеговини 1804–1882.	135
<i>Bratislav Teinović</i>	European Powers Towards the Uprisings in Bosnia and Herzegovina 1804–1882	150

<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Gleb Ivanovich Uspenskii: Pis'ma iz Srbije, Letters from Serbia 1876–1877	151
<i>Јелена Милојковић-Ђурић</i>	Глеб Иванович Успенски: Писма из Србије	161
<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Српско-хрватско путујуће позориште Фотија Ж. Иличића	163
<i>Јелена Милојковић-Ђурић</i>	Serbo-Croatian Travelling Theater Company of Fotije Ž. Iličić	172
<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Three Imperial Memoranda: Cultural Policies in Bosnia-Herzegovina in the aftermath of the Berlin Peace Treaty	173
<i>Јелена Милојковић-Ђурић</i>	Три царска меморандума: Просветна и верска политика у Босни и Херцеговини после Берлинског мировног уговора	189
<i>Ненад Урић</i>	Прилог за повест породице Глигорија Јефтановића у турско доба	191
<i>Nenad Urić</i>	Contribution to the History of the Family of Gligorije Jeftanović in Turkish Period	237
<i>Боривоје Милошевић</i>	Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878. године	239
<i>Borivoje Milošević</i>	Clergy of Bosanska Krajina in the Uprising of 1875–1878	255
<i>Александар Растовић</i>	Један опис Босне и Херцеговине Вилијема Милера из 1898. године	257
<i>Aleksandar Rastović</i>	Description of Bosnia and Herzegovina Published in 1898 by William Miller	265
<i>Драга Мاستиловић</i>	Др Никола Стојановић између српства и југословенства	267
<i>Draga Mastilović</i>	Dr Nikola Stojanović between Serbia and Yugoslavia	299
<i>Ђорђе Микић</i>	Босански Устав – „Штатут“ из 1910.	301
<i>Djordje Mikić</i>	Bosnian Constitution – “Statut” of 1910 (First Politics)	319
<i>Горан Латиновић</i>	Територијална организација Српске православне цркве у Босанској Крајини (1900–2010)	321
<i>Goran Latinović</i>	Territorial Organization of the Serbian Orthodox Church in Bosanska Krajina (1900–2010)	333
<i>Драган Шућур</i>	Бањалучка епархија од 1953. до 1961. године	335
<i>Dragan Šućur</i>	The Diocese of Banjaluka (1953–1961)	382
<i>Миле Станић</i>	Списак Хрвата и муслимана који су учествовали у одвођењу и убијању Срба у Мостару и околини	383
<i>Mile Stanić</i>	The List of the Croats and Muslims who Participated in Taking Away and Killing of the Serbs in Mostar and the Surroundings	399
<i>В. А. Артамонов</i>	Србы и Турецко-Русская война 1710–1713 г. (К 300-летию русско-сербского боевого содружества)	401
<i>В. А. Артамонов</i>	Срби и турско-руски рат 1710–1713. године (Поводом 300-годишњице руско-српског војног савезништва)	417

ПРИЛОГ ЗА ПОВЕСТ ПОРОДИЦЕ ГЛИГОРИЈА ЈЕФТАНОВИЋА У ТУРСКО ДОБА

НЕНАД УРИЋ

Апстракт. – Економски успон трговачке породице Јефтановић током XVIII и XIX века типичан је за стварање српског грађанског слоја у доба турске владавине. Из ове породице потицао је Глигорије Јефтановић, вођа српског аутономног покрета у Босни и Херцеговини у време аустроугарске управе. Јефтановићи су потицали од Поповића (Косовчића) из Самобора у Херцеговини. У Сарајево су се доселили у XVIII веку. Уздицање породице започиње са Петром Хаци Тузлом, који је упоредо с ћурчијским занатом почео да се бави трговином, да би у време његовог сина Манојла Јефтановића (1791–1878) постали једна од најмоћнијих трговачких кућа у Босни. Манојло је трговао на простору од Смирне (Мала Азија) до Беча и Лајпцига. Био је врло утицајан у српској православној општини у Сарајеву, коју је новчано помагао (подизање нове цркве, издржавање школа, помоћ сиротињи и затвореницима). Био је члан Управног већа босанског вилајета. У раду се прати однос појединих чланова породице Јефтановић према турским властима, Србији, Русији, Аустрији и српском национално-ослободилачком покрету, као и учешће у културном и просветном препороду шездесетих година XIX века.

Кључне речи: трговина, ћурчијски (крзнарски) занат, Босна и Херцеговина, Турска, Манојло Јефтановић, Глигорије Јефтановић, српски национално-ослободилачки покрет, српска трговачка омладина у Сарајеву.

„Најмаркантнија политичка личности у Босни и Херцеговини, до њих сами почешак свјетској раши, био је Глигорије Јефтановић. Имјозантна фигура овој народној вође и трибуна појасећа нас много на Карађорђа, Господар Јеврема, Вучића, Милоша Обреновића... И Јефтановића су у Сарајеву све до његове смрти звали 'Господар'. И збиља, он је био у њуном смислу ове ријечи. Као из мрамора извајан, са маркантним цршама, и крујним очима које су изазивале страх и поштовање, са јаким јласом који је био створен да зајовиједа, лијеј и јосидствивен као какав средњевјековни вишез, цврсти као град у својим одлукама, несаломив и борбен и у својој најдубљој старости, обојаван од свих оних који су га из близа познавали и с њим сарађивали, ауторитет који се намеће и доминира – био је био... Глигорије Јефтановић.“

(Ст. Кобасица, Глигорије М. Јефтановић, Самоуправа, 44, Београд 1936, 5)

На политичком пољу у време аустроугарске управе од Срба из Босне и Херцеговине највише се истакао познати сарајевски трговац Глигорије Јефтановић (1840–1927). На почетку аустроугарске управе био је у зрелом животном добу, на прагу четрдесете године живота. Отац

му је умро на самом крају турске владавине, док су се међу великим силама водили преговори о будућем положају Босне и Херцеговине, па је Глигорије, стицајем околности, управо тада, на прагу нове политичке епохе, са братом Димитријем преузео вођење веома разгранатих породичних послова.

Захваљујући привредном и финансијском утицају, и многоструким пословним везама, успостављеним током друге половине XIX века, успео је Глигорије Јефтановић у време борбе за црквено-народну аутономију да се наметне за неспорног вођу босанских Срба. Од средине деведесетих година XIX, до средине прве деценије новог века, он скоро да није имао опозиције на српској политичкој сцени у Босни и Херцеговини. Прерастањем српског покрета из народног у модерни политички покрет, са организованим политичким странкама, средином прве деценије XX века, није у основи умањена важност његових настојања да се положај српског народа у Босни и Херцеговини, и у Хабзбуршкој монархији као целини, утврди у складу с његовим бројчаним уделом, и стварним историјским, политичким, привредним и културним значајем. До анексије Босне и Херцеговине и успостављања уставног стања (1910) Јефтановић је, у складу с одлукама Берлинског конгреса, деловао с политичких позиција и правних претпоставки о аустроугарској окупацији као привременом стању. То га је водило зближењу с аутономним муслиманским покретом, који се исто тако жестоко као и српски супротставио трајном прикључењу (анексији) Босне и Херцеговине Аустро-Угарској.

Политичка делатност Глигорија Јефтановића у аустроугарско време не може се у потпуности схватити без сагледавања економског успона његове породице у последњим деценијама турске владавине. Кроз читав XIX век Босна и Херцеговина развијала се веома споро, с пуно унутрашњих несугласица и трвења међу самим њеним народима. У условима опште привредне и културне заосталости, становништво Босне и Херцеговине, иако истог језика и порекла, није никако успевало да нађе и обнови давно покидане међусобне везе, које би му могле помоћи да с много више трпељивости, и много већим узајамним уважавањем, утврди неопходни минимум заједничких политичких циљева. Како хришћани, тако и муслимани били су изложени будној пажњи Османлија, који су се правили невешти када је требало да реше основне политичке и привредне проблеме земље, али су зато показивали велику ревност и умеће у подгрејавању старих и стварању нових завада међу босанско-херцеговачким становништвом. Не успевајући да нађу пут узајамном споразумевању страдали су и једни и други, како у међусобним сукобима, тако и у покушајима да се ослободе, или барем одупру превеликом утицају централних државних власти. Походи турске војске против побуњених хришћана смењивали су се с походима против одметнутих јањичара, ајана и капетана, или непокорних бегова, који су већином били домаћег (словенског), често и српског порекла.¹

1 Прокопије Чокорило, *Љетопис Херцеговине 1831–1857*, с руског превео: Лука Шекара, /у књизи/: Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, *Љешојиси*, Сарајево 1976, 38–41; Јоаникије Памучина, *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина*, у истој књизи, 89–95; В. Ђоровић, *Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости (до 1875. год.)*, /у књизи/: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, обрадио Перо Слијепчевић и сарадници, Сарајево 1929, 27.

Било какав привредни напредак у турско доба био је немогућ без вештине да се одрже добри односи с владајућим османским слојем, који је и сам, у време када се уздизала породица Јефтановић, био изнутра подељен. Реформска струја у водећим турским круговима јавила се доста касно у односу на либерална стремљења у најразвијенијим западноевропским државама. Зато су реформе код муслиманског становништва у европском делу Турске све до устанка у Босни и Херцеговини 1875. године схватане, углавном, као нешто страни, наметнуто споља. У извесним тренуцима, тражећи решење за продужетак своје владавине, централне државне власти успевале су војним интервенцијама да сломи отпор реформама најмоћнијих босанско-херцеговачких феудалаца. Вероватно је и Глигорије Јефтановић, као дете, у време сукоба царског сераскера Омер-паше Латаса с конзервативним муслиманским племством, почетком педесетих година XIX века, могао да осети сву дубину недоумица, проблема и тешкоћа с којима се суочавало српско православно становништво у Босни и Херцеговини – делу Царства, који је све више измицао контроли Порте. Поход Омер-паше против непокорног беговата подржала је званична Србија, надајући се да ће увођењем реда у Босни и Херцеговини бити створени подношљивији услови за живот хришћанског дела њеног становништва.²

I

О прецима Глигорија Јефтановића прве поуздане податке имамо из XVII века. Породица је водила порекло из села Самобора, код Гацког, у Херцеговини. Према предању Самоборани су потицали од српског (словенског) племена Новљана, које се доселило на Балкан у VII веку. Прво су се населили на подручју средње Босне, око данашњег Травника, а затим су продрли према поречју доњег тока реке Неретве, до ушћа ове реке у Јадранско море. Одатле су се ширили према Дробњацима, Бањанима, Пиви и Боки (Нови, Рисан).³ У Самобор у Гатачком пољу доселили су се у XVI веку Косовчићи, најистакнутије братство међу Новљанима, из којег су потицали и Јефтановићи. До XVII века породица је носила презиме Поповић. Ново презиме узели су према имену Јефтана Поповић, који се средином истог века одселио из Херцеговине у Посавину. Цело братство славilo је Светог

² Према извештају руског посланика у Цариграду српска влада одобрила је крајем 1850. године кредит од 15.000 дуката за турску војску у Босни и Херцеговини, да не би пљачкала хришћанско становништво. Турска војска у то време месецима није примала плату (Константин В. Никифоров, Савремена криза у Босни и Херцеговини и 150-годишњица „Начертанија“ Илије Гарашанина, /у књизи/: *Босна и Херцеговина од средњејег века до новијејег времена*, Зборник радова Историјског института САНУ, књ. 12, Београд 1995, 32).

³ Андрија Лубурић, *Дробњаци*, Племена у Херцеговини: Порекло, прошлост и етничка улога у нашем народу, Београд 1998 (Репринт издање из 1930), 47–51, 68; П. Шобајић, *Дробњак*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, I, Загреб, б. г. (ћир. изд.), 646; Miloš Đ. Slijepčević, *Samobor, selo u Gornjoj Hercegovini*, Sarajevo 1969, 19–21.

Саву, а прислуживало Ђурђевдан.⁴ Пре пресељења у Сарајево боравили су преци Глигорија Јефтановића једно време у Тузли. Његов деда Петар, који је крајем XVIII века живео у Сарајеву, носио је, према сећању на боравак у тузланском крају, надимак Хаџи Тузло. Петар Јефтановић није био имућан, али је, ипак, успео да оде на хаџилук у Јерусалим, што је био важан животни циљ православних хришћана у турско доба, вредан дуготрајне штедње и одрицања. Од тада је сваки члан породице имао право да носи придевак хаџи, али га његови потомци при крају турске управе нису посебно истицали.⁵ У XIX веку породице с презименом Јефтановић налазимо у Жепчу, Добоју, Старом Мајдану и Ливну, али за све њих не можемо да тврдимо да потичу од истог породичног стабла.⁶ Из Самобора потицала је свештеничка породица Поповића у Доњем Бирчу, у источној Босни. Они су у XVIII веку служили у цркви манастира Ломница (Ловница).⁷

Глигоријев отац Манојло Јефтановић рођен је у Сарајеву, 15. августа 1791. године. Један је од ретких Срба рођених крајем XVIII века, у време када црква није водила матичне књиге, коме је забележен тачан датум рођења.⁸ Будући да српска школа у Сарајеву у то време није стално радила научио је Манојло да чита и пише од оца Петра Хаџи Тузле.⁹ Мајка Јованка по устаљеним обичајима водила је кућне послове. Вођење трговачких и занатских послова породице Јефтановић преузео је Манојло од оца 1815. годи-

4 А. Лубурић, *Дробњаџи*, нав. дело, 66–67; М. Ђ. Слијерчевић, *Samobor*, нав. дело, 22–25; Новак Мандић Студо, *Земља звана Гаџко*, II, Београд 1995, 579. Јевто Дедијер записао је да су Јефтановићи говорили да потичу из Пиве. Не наводећи извор /вероватно према Дедијеру/ В. Скарић навео је да су „старином ваљда из Пиве“. По свему судећи Поповићи из Пиве нису преци Јефтановића (Јевто Дедијер, *Херцеговина*, Антропологеографске студије, Сарајево 1991, 86; Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. веку*, Изабрана дјела /ИД/, II, Сарајево 1985, 65; А. Лубурић, *Дробњаџи*, нав. дело, 177).

5 *Манојло Јефтановић*, Нови Требевић, Велики српски илустровани календар у Босни и Херцеговини за просту год. 1893, Сарајево /1892/, 115; Ристо Шушљић, *Српске школе у Босни и Херцеговини за турске владе*, Календар Просвета, за годину 1941, Сарајево 1940, 72. В. Скарић изнео је само као претпоставку да су Јефтановићеви преци пре Сарајева живели у Тузли, на основу наведеног надимка Глигоријевог деде (В. Скарић, *Српски православни народ*, нав. дело, 65; Вукашин Сировина, *Прошлости и насеља града Добоја*, Добој 1938, 18).

6 В. Сировина, *Прошлости и насеља*, нав. дело, 18; Dionisije Marinković, „*Moji doživljaji*“, Priredio za štampu Vojislav Bogičević (Štampano zajedno sa *Memoarima Živka Crnogorčevića*), ANUBiH, Građa, knj. XIV, Sarajevo 1966, 138; Душан Љ. Кашић, *Српска православна црква Успенија пресвете Богородице у Ливну 1859–1979*, Ливно 1979, 17.

7 Милан Карановић, Свети Сава као наследна породична слава, Нови Источник, 5–6, Сарајево, мај–јуни 1935, 186; Љиљана Шево, Манастир Ломница, Београд 1999, 33.

8 Б. Миљковић-Катић, Ј. С. Радојчић, *Јефтановић Манојло*, Српски биографски речник (СБР), 4, Нови Сад 2009, 402–403. Гавро Хаџи Авакумовић, који је био старешина (муктар) махале Ферхадија, где је Манојло становао са породицом, забележио је да је он, 1850. године, имао 55 године, али је вероватније да је тачан горенаведени податак (Владислав Скарић, *Сарајевска махала Ферхадија 1850–55*, у: ИД, II, Сарајево 1985, 224).

9 Р. Шушљић, *Српске школе у Босни и Херцеговини*, нав. дело, 72.

не.¹⁰ Ђурчијски занат био је у то време тесно везан са табачким занатом, који се бавио прерађивањем сирових кожа. У већим еснафским и трговачким кућама било је током године сваки дан на ручку по десетак момака, који су штавили коже, правили крзна или помагали у дућану. Лети у време сезоне, која је почињала око Ђурђевдана, а завршавала се крајем августа, на ручку је било и до тридесет радника, али домаћице ни тада нису узимале слушкиње, већ су обично све саме спремале.¹¹ Манојлови помоћници (момци) који су били са стране становали су у његовој кући, или у радњи у Ташлихану.¹²

Нагли економски успон доживљавају Јефтановићи у првој половини XIX века, у време када је Манојло водио занатску радњу и трговачке послове породице. Као и већина других српских трговачких породица и Јефтановићи су започели успон у оквиру ђурчијског (крзнарског) еснафа, који је од XVII века био најјачи и најбогатији еснаф у Сарајеву. Истакнутије породице у ђурчијском еснафу почеле су да се баве трговином још крајем XVII века, али су тек после пропасти турске власти у потпуности напустиле занатске радионице, посвећујући се искључиво трговини, банкарству, индустрији, или некој другој привредној делатности.

Успон српских трговаца у Босни и Херцеговини омогућило је опадање економске и политичке моћи Млетачке републике и Дубровника, које је започело средином XVII века, у време турско-млетачких ратова. Током наредних деценија дубровачки трговци постепено су губили привилегије, утицај и везе у трговини са суседним балканским земљама. Већ средином XVIII века трговину Дубровника са балканским залеђем преузели су скоро у потпуности трговци из Босне и Херцеговине, посебно из Сарајева и Мостара. У то време Дубровник је на целом Балкану имао само 20 до 25 својих трговаца, док је око 1570. године, на истом простору, годишње у просеку имао до десет пута више трговачких посленика (од 200 до 250). Упоредо с тим опала је и трговина Венеције са земљама Блиског и Средњег истока. Потискивањем венецијанских трговаца из земаља источног Медитерана ојачале су трговачке везе Француске на том простору. Француска је кроз цео XVIII век била главни партнер у трговини са Турском, да би је у време револуције и Наполеонових ратова потисла Велика Британија.¹³

Упоредо са слабљењем Дубровника и Венеције преузимали су трговци са Балкана пограничну размену Турске у своје руке. Трговци из

10 Манојло Јефтановић, Нови Требевић, нав. дело, 115.

11 Јово Хаџи Н. Бесаровић, *Из прошлости Сарајевске и Босанске*, Босанска Вила, 3, Сарајево, 1. II 1886, 40. Изразом момци поред шегрта и калфи означавано је и сезонско помоћно особље у еснафима (Петар Момировић, *Прилози проучавању сарајевских кујунџија*, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, V, Sarajevo 1955, 219).

12 В. Скарин, *Сарајевска махала Ферхаџија*, нав. дело, 224.

13 Adolf Beer, *Geschichte des Welthandels im neunzehnten Jahrhundert*, Zweiter Band, 1. Theil, Wien 1884, 508; Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Београд 1960, 112–113; Исти, *Сарајевски трговци у Дубровнику средином XVIII века*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине, VI, Сарајево 1954, 249–256; Глигор Станојевић, *Ситашистика извоза из Сицилија у Венецију у раздобљу од њеј година (1699–1705)*, *Историјски часопис*, 29–30 (1982–1983), Београд 1983, 187.

Босне и Херцеговине имали су, при том, најзначајнију улогу у трговини преко лука на источној обали Јадранског мора, док су на моравско-вардарском правцу превладавали трговци из Македоније и Србије. Обим размене босанских трговаца са северном и средњом Италијом непрестано се повећавао, ширећи се постепено и на друге медитеранске земље. У трговини југословенских земаља, како оних под аустријском, тако и под турском влашћу, најзначајнију улогу у XVIII веку задобио је Трст. Већ својим положајем овај град представљао је конкурента Млетачкој републици. У време меркантилизма аустријски Двор настојао је низом економских и политичких мера да од Трста начини главно трговачко и поморско средиште за извоз робе из Аустрије. Поред патента о слободној пловидби Јадранским морем (1717), за православне трговце са Балкана посебан су значај имале мере, којима је аустријски Двор, далеко пре доношења Указа о верској толеранцији (1781), дозволио насељавање и стицање поседа у северноиталијанским градовима лицима која нису припадала католичкој вероисповести.¹⁴

Осамдесетих година XVIII века Петар Јефтановић трговао је с Јованом Будимлићем, који је једно време седео стално у Анкони и примао робу из Босне. У ортаклуку са још неколико трговаца слао му је из Сарајева, преко Сплита, коже крупних дивљих животиња, зечије коже и крзна (зечине), восак, вуну, житарице, дуван, и друге производе.¹⁵ Почетком XIX века већи део трговине у Босни и Херцеговини био је у рукама Јевреја и Срба. У време Првог српског устанка прекинуте су трговачке везе Турске са средњом и западном Европом преко Србије. За време континенталне блокаде, када је робу било тешко превести морским путем, трговина земаља источног Средоземља са средњом и западном Европом одвијала се углавном преко Босне. Захваљујући трговини памуком и колонијалном робом обогатило се за врло кратко време више сарајевских трговачких породица. При крају постојања Наполеонових Илирских провинција неколико јеврејских трговаца (1813) имало је капитал од око два милиона франака, док је вредност капитала српске трговачке куће Будимлића достигала милион, а Димитровића око осамсто хиљада франака.¹⁶

Током прве половине XIX века по обиму промета српски трговци престигли су јеврејске, па је руски конзул у Сарајеву, 1857. године, писао да они држе монопол у трговини са далматинским градовима на Јадрану, са северном Италијом и западном Европом.¹⁷ У ово време Јефтановићи су се већ били уздигли међу три

14 Ivan Erceg, *Trst i bivše habsburške zemlje u međunarodnom prometu* (Merkantilizam u drugoj polovici 18. stoljeća), Zagreb 1970, 7–12.

15 Seid M. Traljić, *Izvoz bosanske robe preko splitske luke u XVIII stoljeću*, Pomorski zbornik, knj. 3, Zadar 1965, 824; Н. Урић, *Будимлић Јован*, нав. дело, 856.

16 Midhat Šamić, *Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX vijeka (1806–1813)*, Научно друштво В и Н, Града, knj. XI, Сарајево 1961, 33–35; Isti, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Сарајево 1966, 242–243; Н. Урић, *Будимлић Јован*, СБР, 1, Нови Сад 2004, 856–857; Исти, *Димитровић, Јосиф*, СБР, 3, Нови Сад 2007, 270.

17 В. Н. Кондратьева, *Даны о торговле Боснии и Герцеговины в 1866–1869 гг.*, Славянский архив, Сборник статей и материалов, Москва 1961, 41; Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989, 92; Душан Берић, *Српско тра-*

најмоћније српске трговачке куће у Сарајеву. До средине XIX века посредничка трговина између Турске и западно- и средњоевропских земаља била је већим делом још увек везана за еснафе, међу којима је и у ово време најмоћнији био ђурчијски еснаф. Будући да је спадао у прљаве занате, везане за прераду сирових кожа, од којих су се правиле коже и крзна потребни мајсторским радионицама, Турци су га у потпуности препуштали хришћанима. Вук Караџић записао је у својој повести о Србији пред устанак, да је у Турској до краја XVIII века било „господских“ заната, којима су се бавили само Турци, али нико међу њима није хтео да буде ђурчија. Као разлог што муслимани у пограничним провинцијама у Европи у ранијим временима нису улагали већа средства у занатство наводи се и карактер турске државне организације, засноване на војничком (ратничком) начелу. Одрасли Турци (муслимани) морали су увек да буду спремни за рат, и по ратном позиву били су дужни преко ноћи да ликвидирају све своје послове. Кожаре (табхане) постојале су у многим местима у Босни, а највише их је било у околини Сарајева и Чајнича.¹⁸

Шездесетих година XIX века радиле су у Сарајеву 42 ђурчијске радионице, а свака од њих имала је по један или више дућана. У првој половини века обрађивали су разноврсне животињске коже, али, ипак, највише лисичје. Двадесетак већих радионица обрађивало је годишње од 10 до 15 хиљада лисичјих крзана, док су мање радионице обрађивале до хиљаду, правећи разне врсте крзених огртача (ђуркова), и других одевних производа. Дивљач чије су коже обрађиване у сарајевским радионицама ловљена је у шумовитим пределима око Сарајева, али су сирове коже исто тако набављане и у другим крајевима Босне и Херцеговине, или су увожене из суседних земаља. Сарајевски трговци, укључујући и Манојла Јефтановића, набављали су веће количине обрађених кожа и крзана из села у околини Чајнича. Пропале ђурчије радили су за надницу код већих газда. Крајем августа, на Пренос убруса Господњег, који је падао дан по Великој Госпојини, већи произвођачи крзнене робе полазили су скупа, традиционално сваке године, караваном у Цариград, где се у Турској налазило највеће тржиште таквих производа. Пре тога прослављале су ђурчије своју еснафску славу (пир) Св. Илију, што је био свечан догађај у целој православној чаршији. С одласком великог каравана у Цариград завршавала се летња сезона ђурчијских мајсторских радионица, које су се после тога враћале на уобичајен рад.¹⁹

Ћанство у Босни и Херцеговини до 1918. године, /у књизи/: Босна и Херцеговина од средњега века до новијег времена, нав. дело, 319.

18 Вук Стеф. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, (Даница, II/1827), /Прештампано у књизи/: *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. VIII, Београд 1969, 160–161; Бранислав Ђурђев, Милан Васић, *Јуџословенске земље под турском влашћу (до краја XVIII века)*, Изабрани извори, Источно Сарајево 2005, 240–241; Намдија Крешевићковић, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463–1878)*, Izabrana djela, II, Sarajevo 1991, 347; Або Коен, *Занати Сарајева*, Календар Просвета, за годину 1932, Сарајево 1931, 26; Енес Пелидија, *Привредне прилике у босанском ејалету у првим деценијама XVIII стољећа*, Историјски зборник, 7, Бањалука 1986, 29.

19 Ј. Бесаровић, *Из прошлости Сарајевске и Босанске*, нав. дело, 40–42; Н. Крешевићковић, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, нав. дело, 347.

Сарајевски трговац Јово Бесаровић (старији) описао је детаљно једно од таквих караванских путовања, у којима је и сам учествовао. Описано путовање десило се 1836. године, у време када се Манојло Јефтановић већ био уздигао међу најјаче сарајевске ћурчије и трговце. Те године караван је сачињавало 28 српских трговаца, два католичка (из Травника) и један Турчин (Нурага Емширија), који је заступао власти.²⁰ Манојло Јефтановић као један од првих чланова еснафа није том приликом лично ишао у Цариград, већ је послао помоћнике, Спасоја Ајдучића и Трифка Мариновића.²¹ Пут је био препун опасности, како због одметника, који су плачкали трговце, тако и због заразних болести, веома честих у Турском царству у ово време. Иза Вучитрна убијен је један од двојице католичких трговаца, који су кренули сами пре других после одмора у том месту. На путу од Самокова до Силистрије умрла су од колере оба пратиоца Јефтановићеве робе. Умрло је и много момака, трговачких помоћника. Бесаровић је остао у Цариграду до марта следеће године, али, ипак, није успео да прода сву робу, па ју је оставио код пословних пријатеља.²²

Занатлије и трговци држали су се заједно не само за време одвожења робе у Цариград и друга удаљена места. Они су се држали заједно и у Сарајеву. Били су чврсто повезани еснафском организацијом, која им је омогућавала да производе и продају робу, избегавају међусобне спорове и сукобе са турским властима. Изван еснафа никаква занатска делатност није била дозвољена, нити је могла да опстане. У време када занатска производња и трговачка делатност нису биле регулисане законом, еснаф је представљао једину заштиту пред самовољом државних власти и поједних феудалних моћника. Сви еснафи почивали су на верској подлози и на неки начин представљали су остатке верске и народне самоуправе у области привреде, коју су Турци по освајању балканских земаља били принуђени да признају, да би могли да учврсте свој систем управе. Један познавалац ових привредних установа истакао је касније (између два светска рата), када су занати и еснафи старог типа већ били далека прошлост, њихов велики значај за очување извесних облика привредне самосталности у турско доба:

„Еснафи су сачињавали једно самоуправно тело са широким судским делокругом. Као политичка јединица били су чврст бедем против туђе самовоље. За бесправно хришћанско становништво имали су велико значење, пружајући му сигурност и положај. Као једина институција у средини лишеној смисла за заједничке интересе, еснафи су доносили њиховим члановима не само политичке него и социјалне користи“.²³

Еснафи су солидарно, према оствареним приходима, сносили трошкове око издржавања народно-црквене општине. Углед српске пра-

20 Ј. Бесаровић, *Из прошлости Сарајевске и Босанске*, нав. дело, 40; Јово Тубиновић, *Еснафски обичаји у Сарајеву*, Босанска Вила, 17, 1. IX 1887, 265; Владислав Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, ИД, I, Избор и редакција: Милорад Екмечић, Сарајево 1985, 229.

21 Трифко је био брат касније познатог српског државника Јована Мариновића (1821–1893).

22 Ј. Бесаровић, *Из прошлости Сарајевске и Босанске*, нав. дело, 41.

23 Ш., *Еснафство у Босни и Херцеговини*, Народ, 51, Сарајево, 10. VII 1924, 2.

вославне општине у Сарајеву растао је упоредо с порастом привредног значаја православних трговаца и занатлија. Почетком XVIII века дабро-босански митрополити пренели су своје седиште за стално у Сарајево. Поред редовних пореза општина је повремено била оптерећена и ванредним давањима. У време ратова сви порески обвезници давали су ванредне порезе, па тако и српске православне општине у већим босанско-херцеговачким градовима. Сарајевска општина понекад је кажњавана да плати ванредне дацбине због неке, стварне или измишљене кривице. Тако је општина, 1712. године, платила „на правди бога“ Ахмет паши 218.000 аспри због писма које је упутила у Москву. Ђурчијски еснаф као најмоћнији дао је том приликом 58.640 аспри. Сарајевске аге и бегови узимали су често робу на вересију, или позајмљивали новац од неког еснафа, а затим избегавали да врате дуг. Да би застрашили хришћане и изнудили им новац повремено су вешали људе на вратима цркве. Случај таквог вешања у старој цркви на Башчаршији забележен је последњи пут 40-тих година XIX века. До доласка Омер-паше у Босну еснафи су морали свакодневно давати неколико момака који су чистили пашин конак и бесплатно обављати друге јавне послове (тур. *измет* – послуживање).²⁴

До пред крај турске управе трговци у балканским земљама пословали су на старомодан начин, без вођења трговачких књига и без сопственог удружења. У време реформи после Кримског рата основани су у Сарајеву (1861) и Мостару (1863) трговачки судови, али су они нерадо прихватани, како од хришћанских, тако и од муслиманских трговаца. Када је Ахмед Цевдет-паша, 1864. године, дошао у Босну и Херцеговину, да испита узроке спорог спровођења реформи, осврнуо се у једном од својих писама претпостављенима у Цариграду и на стање трговине. Сарајево је у то време било значајан трговачки центар, како у посредничкој (транзитној), тако и домаћој трговини. Роба која је увожена из Цариграда у Босну стизала је преко Солуна и Новог Пазара највећим делом у Сарајево, где су је сарајевски велетрговци крчили локалним трговцима по мањим босанско-херцеговачким градовима. Роба је давана на вересију у великим количинама, без уговора, сведока, печата или потписа поверилаца и дужника. На трговачке судове нико се није освртао, тако да они од својих прихода нису могли да плате ни писара, а камоли друге чиновнике. Само један муслимански трговац, Мехага Мерхемић, који је трговао са Бугарском, имао је на дугу робе на преко десет хиљада кеса, без икаквог званичног доказа да је робу издао.²⁵

Министарство трговине у Цариграду настојало је да уведе ред у трговачком пословању. Кредитори са запада помагали су турским властима да уреде финансијски систем, како би повећањем извоза смањили огромне државне дугове, који су спутавали нормално функционисање државе. Смањење државних прихода услед ослобођења Србије

24 Радован Самарџић, Босна и Херцеговина у XVIII веку, у: *Историја српског народа*, IV–1, Београд 1986, 477; Ј. Тубиновић, *Еснафски обичаји у Сарајеву*, нав. дело, 265; П. Момировић, *Прилози проучавању сарајевских кујунџија*, нав. дело, 204, 217.

25 Hamdija Kreševljaković, *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*, Izabrana djela, IV, Sarajevo 1991, 54–56. Десет хиљада кеса износило је тада пет милиона гроша.

и Грчке присилило је средишње турске власти да убрзају сламање спахијског система, како би преузеле контролу над финансијама у преосталим европским провинцијама. Да би повећала извоз и ублажила последице све чешћих економских и финансијских криза, Турска је била присиљена да поштује начела слободне трговине, која су јој наметале развијене европске државе. Крајем тридесетих и током четрдесетих година XIX века склопила је трговачке уговоре са већином европских земаља. Мериодаван за трговинско-политичке односе Порте са свим другим земљама био је уговор о трговини и пловидби бродова кроз Дарданеле, склопљен са Великом Британијом, августа 1838. године. Овај уговор утврдио је царину за увоз и извоз робе из Турске на три посто, чега су се придржавали и у уговорима са другим земљама. Услед развоја домаће индустрије, током наредних деценија, Порта је настојала новим уговорима да повиси увозну тарифу за страну робу. При крају турске владавине у Босни и Херцеговини увозна тарифа износила је пет посто.²⁶

После политичке стабилизације државе, до које је дошло окончањем Кримског рата и колективном гаранцијом великих сила да се не може нарушавати територијални интегритет Турске, уследила је извесна стабилизација и у области привреде и у саобраћају. Цене копненог превоза робе у Турској до средине четрдесетих година XIX века биле су изузетно високе, а затим су почеле нагло да падају. Све мере које је предузимала Порта после Омер-пашиног похода против одметнутих бегова, а посебно после Кримског рата, довеле су постепено до повећања трговинске размене са иностранством, тако да је обим извоза из Босне и Херцеговине, рачунајући по глави становника, средином шездесетих година био већи од обима извоза из Србије. Али тај извоз није био заснован на повећаној индустријској производњи, већ на додатном оптерећењу аграрних, углавном хришћанских произвођача.²⁷ Као гаранцију отплате државног дуга Порта је била принуђена да француским и енглеским банкама препусти право убирања десетине, као главног пореза који је узиман од пољопривредних произвођача. Банке су убирање пореза давале у закуп за готов новац, а закупци су се опет трудили да уз помоћ турских власти, које су им морале стајати на услузи, прикупе више од оног што су уложили. У условима нарасле народне свести то је био онај

26 A. Beer, *Geschichte des Welthandels*, II/1, о. с., 509–510; Чедомиљ Мијатовић, *Историја шрџовине*, друго издање, Београд 1893, 237–238. После стицања независности Кнежевина Србија склопила је, 1880. године, први трговински уговор такође са Великом Британијом. Берлински уговор је обавезивао да се царине крећу према тарифама из турског доба (*Уговор о њријашелству и шрџовини између Србије и Велике Британије*, Прештампано из званичних новина, Београд 1880, 49).

27 Поред занатске производње (одевних предмета од вуне, памука, лана, коже и крзна, постељине, домаћих потрештина и прерађевина од дрвета) у Босни и Херцеговини била је развијена једино гвожђарска индустрија. Сва ова производња постојала је од раније. Предмети од гвожђа и гвоздене шипке извожени су у више земаља, укључујући и Србију (*Studien über Bosnien und die Herzegovina*, von Johann Roskiewicz, Leipzig und Wien 1868, 85; Ч. Мијатовић, *Историја шрџовине*, нав. дело, 252).

тајни покретач, који је код хришћана учвршћивао општу решеност да се једним свеопштим устанком коначно ослободе турске власти.²⁸

Сигурност у пословање породице Јефтановић унело је преношење дела послова у Аустрију. Они су први од српских трговаца из Сарајева, 1848. године, отворили сталну комисиону радњу у Бечу. Пре њих имали су заједничку радњу у Бечу јеврејски трговци Русо и Финци. На дуже задржавање сарајевских трговаца у већим аустријским градовима наилазимо од доношења Указа о верској толеранцији. Из судског спора за наследство сарајевског трговца Јове Милетића сазнајемо да је он у другој половини XVIII века боравио дуже време у Бечу и Трсту. Милетић је у Бечу и умро, 1790. године.²⁹ Преко Беча успоставили су Јефтановићи везу са немачким и западноевропским тржиштем. Од раније су имали развијене трговинске везе са средишњим деловима Турског царства, са Италијом, и другим медитеранским земљама, што им је омогућило да у оживљавању извозне и увозне трговине Турске у то време заузму врло важно место. Својим пословним везама Манојло Јефтановић допирао је на истоку до Смирне, у Малој Азији, а на северу до Лајпцига.³⁰

По отварању комисионе радње у Бечу постали су Јефтановићи трговачки посредници за многе друге трговачке куће из Босне и Херцеговине. Забележено је да су пословали и са Пештом, и да су те везе прекинуте после избијања револуције, 1848. године. Петар Јефтановић, Манојлов син, био је повереник трговачке куће Деспића. Набављао им је робу и вршио мењачке послове. За време боравка у Бечу успоставили су Јефтановићи везе са Вуком Караџићем. Сачувано је писмо Манојла Јефтановића, писано у Бечу, почетком 1852. године, из којег сазнајемо да је Вуку Караџићу доносио из Сарајева новац, по свему судећи од претплате на његове књиге. У Бечу је одседао у тамошњој грчкој кафани.³¹ Од 1852. године имали су у Бечу комисионарску радњу синови Хаџи Ристе Тодоровића. Ова породица доселила се у Сарајево крајем XVIII века из Чајничка. После Ристине смрти узели су презиме Хаџи Ристић, а своју трговачку радњу назвали „Синови Хаџи Ристини“ (касније „Браћа Хаџи Ристићи“).³²

28 *Србски народ и Источно питање*, Написао Владимир Јовановић у Лондону 1863, друго издање превода с енглеског, Београд 1863, 30–31; Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanske vlade*, II dio (1739–1878), Sarajevo, b. g., 85–88; Anto Babić, *Bosansko selo kroz historiju*, Преглед, св. 195, Сарајево, март 1940, 142; Ahmed S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 165; Isti, *Prilog proučavanju položaja sela i grada u Bosni u XIX vijeku*, Jugoslavenski istorijski časopis (ЈИЧ), 1–2, Београд 1974, 80; Мајкл Паларе, *Балканске њивреде око 1800. до 1914. године*, Еволуција без развоја, превео Александар Стевановић, Београд 2010, 60–62, 162–163.

29 В. Скарић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 225; Васиљ Поповић, *Један сјор о трговачко наследство сарајевских Милетића с краја XVIII века*, Годишњица Николе Чупића, XLII, Београд 1933, 182–183; М. Паларе, *Балканске њивреде*, нав. дело, 170–171.

30 Б. Миљковић-Катић, Ј. С. Радојчић, *Јефтановић Манојло*, нав. дело, 403.

31 Манојло Јефтановић – В. Караџићу, Беч, 30. I (10. II) 1852 (*Сабрана дела Вука Караџића*, књ. XXVIII, Београд 1995, 443–444 (док. 258).

32 Хаџи Ристо имао је три сина: Илију, Петра и Васу (Ристо Хаџи-Ристић, *Константин Хаџи-Ристић*, Српски књижевни гласник, Нова серија, 5, LIV, 1938, 363–364).

У Бечу је боравило наизменично више чланова породице Хаџи Ристић. Најдуже су се задржали Петар и Ристо, брат Косте (Константина) Хаџи Ристића, скупљача српских народних песама. Ристо се 1876. године оженио Јелком, кћерком Манојла Јефтановића. У Бечу је остао до 1908. године, а затим је прешао на своје имање у селу Копаница код Брчког.

При преузимању и издавању робе пазило се у којој ће монети она бити плаћена, јер се при промени мање вредног турског новца могао изгубити знатан проценат. Средишње турске власти су повремено терет унутрашњих економских криза пребацивале на становништво, штампајући велике количине новца без покрића. За време босанског везира Али Целал-паше (1819–1822) убачен је у Босну лажан новац, па је више српских трговца услед тога осиромашило.³³ Средином XIX века употребљавано је у Османском царству, а исто тако и у Кнежевини Србији, преко четрдесет врста разних новчаница. Вук Стеф. Караџић писао је, 1853. године, у „Аугсбуршким општим новинама“, да је смутња у Турском царству тако велика и тако раширена да би се могла означити управо као „хаотична анархија“. Та Вукова констатација односила се како на безбедносно, тако и на економско и финансијско стање у Турској.³⁴ Када се држава неколико година после Кримског рата поново нашла пред банкротством централне турске власти одштампале су велику количину папирног новца (кајима), који су државна каса и мењачнице убрзо затим престале да примају. Босанско-херцеговачко становништво најрађе је, услед тога, користило аустријски златни и сребрни новац, док су турске новчанице употребљаване само у малим апоенима.³⁵

Због политичке несигурности и честих привредних криза, турски новац било је тешко заменити за здраву европску монету. Да би се у државну благајну спречио прилив рђавог турског новца, у Србији је после прикључења шест нахија (1833) уведен посебан порески грош, чија се вредност деценијама није мењала, или је мењана само незнатно. За разлику од пореског, вредност чаршијског гроша зависила је од понуде и потражње, односно од тренутног стања на тржишту. Тиме је Србија постепено стварала посебно тржиште и посебан монетарни систем, иако је све до стицања независности (1878) морала да поштује турске уговоре о трговини са појединим европским земљама и да употребљава турски новац.³⁶

По оснивању комисионих радњи у Бечу, трговци из Сарајева продавали су у Аустрији разне занатске производе, али, ипак, највише ћурчијску (крзнарску) робу. У Босну су увозили тканине (чоху, амерички без), луксузне крзнарске производе из појединих европских земаља,

33 Владислав Скарић, *Из сарајевске прошлости*, Биљешке пок. Глигорија Х. Авакумовића, Босанска Вила, 15 и 16, 1913, 223.

34 Јован Хаџи-Пешић, *Новац Србије 1868–1918*, Београд 1995, 14; *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. XVI, Београд 1969, 241.

35 Ал/екса/ Јовановић, *Посшанак Еџархије и Турска, Русија и Србија*, Историско-политичка расправа, Скопље 1936, 43; Галиб Шљиво, *Трговина у ливанском крају 1871. године*, Историјски часопис, 40–41 (1993–1994), Београд 1995, 143.

36 Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Србије*, нав. дело, 14–15; Бојана Миљковић-Катић, *Пореска полишика уставобранишелџа*, Историјски часопис, 62, Београд 2008, 219–220.

касније и колонијалну робу. Према француском путописцу Шомету босански крзнарски производи били су лошијег квалитета од руских, персијских и пољских, па су их носили средњи и сиромашнији слојеви друштва. У време оживљавања трговине у европским областима Турске неки од њих укључили су се у трговину гвожђем, аграрним производима и стоком, као основним извозним производима из Босне и Херцеговине последњих деценија турске владавине.³⁷

У време аустроугарске управе еснафи су брзо губили утицај и углед, пошто своје чланове нису могли да заштите од конкуренције јефтиније творничке робе. Многи су упорно остајали при старом начину производње, не осећајући промену укуса и повећане потребе тржишта, до којих је дошло услед наглог повећања платежно способног средњег грађанског слоја. У држави другачије устројене привреде није се могла спречити слободна производња и промет, па су еснафи брзо губили ранији монополски положај. Трговински промет Босне и Херцеговине, раније окренут више ка Турској и Италији, преусмерен је у току аустроугарске управе према унутрашњости Аустро-Угарске, као и према другим средњоевропским и западним земљама. На крају аустроугарске управе преко 69 процената промета ишло је у том правцу.³⁸

II

Друштвена организација у хришћанским земаљама под турском влашћу била је много једноставнија од турске. Ниједан покорени хришћански народ на Балкану није имао своју аристократију, нити је без преласка на ислам учествовао у деоби места у вишој државној и војној бирократији. До шездесетих година XIX века сви службеници у Босни и Херцеговини били су османског порекла. Од њих скоро нико није довољно разумевао народни језик, па су им као посредници служили домаћи муслимани, који су на тај начин задобијали велики утицај у земљи.³⁹

Организација православне заједнице у Босни и Херцеговини била је много простија од оне у грчким областима под турском влашћу, пошто српско становништво у овим провинцијама од укидања Пећке патријаршије није имало ни сопствену вишу црквену јерархију. Турско друштво било је на почетку подељено у две основне друштвене групе, аскере и рају. Ова подела проистицала је из карактера османског система, који је у основи био војнички, усмерен ка освајању нових територија. До раслојавања и стварања нових друштвених редова дошло је потпуним или делимичним ослобађањем дела рајинског становништва од феудалних и државних обавеза. Сво српско становништво после разбијања средњовековне друштвене организаци-

37 Ibrahim Tepić, *Trgovina Despića u prvoj polovini XIX veka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XX (1972–1973), Sarajevo 1974, 84–87, 92–96.

38 *Еснафство у Босни и Херцеговини*, нав. дело, 3; Др Ацо Деспић, *Занати, индустрија и трговина, /у књизи/: Босна и Херцеговина*, Издање Сарајевске секције Удружења југославенских инжењера и архитеката о главној скупштини у Сарајеву, маја 1922, Сарајево 1922, 190–191, 219.

39 Alfred Makanec, *Od Tahir paše do Osman paše*, Ruski izvještaj o prilikama u Bosni od 1848–1858, Obzor, 2, Zagreb, 3. I 1931, 5.

је и процеса раслојавања у новим условима делило се на сељаке и грађане. Српско становништво у градовима налазило се као и српско становништво на селу у положају раје. За разлику од српског, муслиманско становништво у градовима, од тренутка када је неко насеље добило статус касабе (града), ослобађано је од плаћања испенце (личног новчаног пореза хришћана) и ресми-чифта (пореза на земљу) као рајинских обавеза. То је у највећој мери утицало да босанско-херцеговачки градови од почетка добију изразито оријентално-муслимански карактер. У њима су хришћани као споредна друштвена група редовно остајали у мањини. Хришћани су живели у посебној махали (вароши), без могућности мешања са муслиманима.⁴⁰

До шездесетих година XIX века код хришћана није постојао друштвени слој који би се могао назвати народном интелигенцијом. Учитеља је било веома мало и обично су долазили из српских земаља у суседству. Без помоћи са стране (из Русије, Србије или Аустрије) и у већим местима Босне и Херцеговине тешко су могле да се одрже српске школе, пошто држава није учествовала у њиховом финансирању. Виша црквена хијерархија није се посебно трудила око образовања нижег свештенства. До поткрај шездесетих година XIX века у Турској није постојала ниједна потпуна богословија на неком од словенских језика, нити било која друга средња школа.⁴¹

Грађански сталеж у већим градовима Босне и Херцеговине чинили су углавном трговци и занатлије. У градовима које су Турци по освајању ових земаља оснивали, или изнова образовали око неког средњовековног градског језгра, српски трговци били су скоро редовно дошљаци из ближих или даљих сеоских средина. Сарајево се од почетка развијало као изразито оријентални, муслимански град. Основано је на месту средњовековног трговишта Врхбосне и Вторника, названог тако по пазарном дану. Ту је од VIII века постојало насеље, које су основали Срби, насељени у овој области после досељења на Балканско полуострво. Тек касније (1235) развио се град (мађарски – вар, варош) Босна, на извору истоимене реке, два сата хода западно од места где је касније подигнуто Сарајево. Овај град разорен је 1415. године, у време унутрашњих сукоба босанске властеле, која је била подељена између угарског краља Сигисмунда и турског султана Мухамеда I.⁴²

Као почетак Сарајева узима се подизање Цареве џамије, посвећене Мехмеду II Фатиху (Освајачу), 1457. године. У Иса-беговој вакуфнама из 1462. године помињу се варош и стара (горња) варош, што упућује да су православни Срби и у предтурско доба живели на простору око Старе православне цркве (на Башчаршији), пошто је овај

40 Adem Handžić, *Značaj muafijata u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI veku*, ЈИС, 1–2, Београд 1974, 60–67; А. S. Алић, *Prilog proučavanju položaja sela i grada u Bosni u XIX vijeku*, nav. delo, 79; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, 1. (sandžačko) izdanje, Novi Pazar 2007, 184–185.

41 *Босна почетком 1858. године*, /у књизи/: Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Београд 1996, 280–283. Непотпуна богословска школа отворена је у манастиру Житомислић 1857. године. Обустава је рад из финансијских разлога. Поново је почела да ради 1866, када је новчано потпомогнута из Русије.

42 J. Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, o. c., 175–176; Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne*, Fototipsko izdanje iz 1882. godine, Sarajevo 1990, 250–255.

део града и вековима касније називан старом вароши.⁴³ Тридесетих година XVI века имало је Сарајево 1.112 муслиманских домаћинства, 572 нежењена пунољетна мушкарца, једну муслиманску удовицу и једног војнука, и 15 хришћанских кућа, са осам баштина, 16 удовица и два војнука.⁴⁴ У већим босанским градовима и у варошима (касабама) православни трговци потицали су најчешће из Херцеговине. Њихов долазак у Сарајево може се пратити од XVI века. Од истакнутих сарајевских трговачких породица из Херцеговине су били Дучићи (Витковићи), Вуковићи (огранак породице из које је потицао и новосадски трговац Сава Вуковић), Јефтановићи, Деспљићи (раније Слијепчевићи) и Јелићи. Из Херцеговине су потицали и познати сарајевски златари (кујунџије) Десисалићи и Авдаловићи.⁴⁵

У редовним приликама грађански сталеж био је нека врста посредника између српског сељаштва и турских власти. Најбогатији чланови православне општине често су по више пута узастопно бирали у општински одбор, у којем су по правилу имали највећи утицај. После бекства патријарха Арсенија III у Аустрију (1690), сарајевска српска општина кроз скоро цео XVIII век била је најзначајније српско привредно, културно и духовно средиште јужно од Саве и Дунава. После укидања Пећке патријаршије општина се трудила да буде у добрим односима са васељенским (грчким) владикама, али је исто тако знала да се жестоко супротстави њиховој самовољи. Сарајевска народно-црквена општина успела је два пута да смени добро-босанске митрополите, које је постављао патријарх у Цариграду (1801, 1872). До смењивања митрополита Пајсија II дошло је после његовог сукоба са трговачким кућама Милетића и Будимлића (1801), док је Дионисије II Илијевић смењен заједничким отпором свих општинара, који су се одупрли злоупотребама црквених власти (1872).⁴⁶ Јефтановићи су се, такође, како у турско, тако и у аустријско време, држали самостално у односу на васељенске митрополите у Сарајеву. Манојло Јефтановић није се плашио да после богослужења у цркви у част рођендана руског цара (1866) оде на ручак у руски конзулат, док су митрополит Игњатије II и сарајевски прота Стеван Баковић избегли да се одазову на позив конзула Алексеја Кудрјавцева.⁴⁷

43 В. Скарић, *Српски православни народ*, нав. дело, 6–8; Н. Крећевљковић, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, нав. дело, 7–8; П. Момировић, *Прилози проучавању сарајевских кујунџија*, нав. дело, 199; Десанка Ковачевић-Којић, *Градски животи у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007, 45–55.

44 М. Imamović, *Historija Bošnjaka*, нав. дело, 187, 189, 218–219.

45 В. Скарић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 161, 229; Исти, *Три старије сарајевске породице*, Календар Просвета, за годину 1932, Сарајево 1931, 54–55; *Босна почешком 1858. године*, нав. дело, 283; П. Момировић, *Прилози проучавању сарајевских кујунџија*, нав. дело, 200–201, 212, 230; Н. Урић, *Вуковић, хаџи Јован*, СБР, 2, Нови Сад 2006, 454.

46 Р. Самарџић, *Босна и Херцеговина у XVIII веку*, нав. дело, 473–475; В. Поповић, *Један старији о шртовачко наследство сарајевских Милетића*, нав. дело, 183; В. Скарић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 186, 265, 269; Недељко Радосављевић, *Дионисије Илијевић, митрополић зворнички, /у књизи/: Шест митрополић православних митрополић 1766–1891*, Београд 2009, 114.

47 Todor Kruševac, „Bosanski vjestnik“, /у књизи/: *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978, 37. У аустроугарско време Глигорије Јефтановић као вођа српског аутономног покрета спорио се, исто тако, дуго са јерархијом васељенске цркве око нацрта устава (статута) о положају српског народа у Босни и Херцеговини.

Средином XIX века у Сарајеву је живело неколико породица с презименом Јефтановић. У ово време њихово презиме наводи се покаткад и у облику Јевтановић. Међу њима најбогатији и најутицајнији био је Манојло Јефтановић, који је успео да преброди све политичке и привредне кризе, и вештим пословањем и штедњом уздигне породицу на водеће место у српској православној чаршији. Он је уистину родоначелник ове породице, која је српском народу у Босни и Херцеговини дала најистакнутијег народног првака с краја XIX и почетка XX века. Са ливањским Кујунџићима Јефтановићи су били најбогатија и најутицајнија српска трговачка породица у Босни у последње три деценије турске власти. Почетком педесетих година имао је Манојло кућу у махали Ферхадија, у улици која је између два светска рата носила назив Ђуковића улица (касније Веселина Маслеше). Женио се два пута. Први пут са Дашом, кћерком Које Стефановића. После њене смрти оженио се Анђом, кћерком Ристе Ј. Сршкића. У време пописа харача 1850. године уписана су четири Манојлова сина: Петар, Димитрије, Никола (Нико) и Глигорије. Три године касније родио му се пети син Ристо. Имао је и кћерку Јелку, која се касније удала за трговца Ристу Хаци Ристића. Најстарији Манојлов син Петар, који је дуже време боравио у Бечу, умро је млад, 1855. године. Млади су умрли и Никола и Ристо, по свему судећи још као деца.⁴⁸

Поред Манојла и његових синова, у истој махали живео је Милан Јефтановић, стар 30 година, са малолетним синовима Јовом и Михајлом. Становао је у кући свога таста, кујунџије Станише Васиљевића Ђоге, одакле се 1851. године преселио у Ат-Мејдан. У турско доба не наилазимо више на његово име. У зрелом животном добу био је и Антоније (Антон) Јефтановић, веома контроверзна личност, у чијем су се животу као у источњачким причама смењивали успеси и падови, светли и тамни дани. По годинама припадао је генерацији млађој од Манојлове, а старијој од генерације његових синова. Антоније је имао хан (крчму) у Кујунџилуку. Био је ожењен кћерком трговца Ристе Фочића. Почетком педесетих година био је више везан за занат од Манојла и његових синова. У време скупљања харача, 1852. године, био је „дванаести мајстор“. У ђурчијском и другим еснафима „дванаести мајстор“ био је задужен за скупљање пореза и еснафских прилога. Исте године држао је и сарафску (мењачку) радњу. Касније је просторије хана издавао занатлијама. У његовом хану отворена је 1867. године чистионица одеће.⁴⁹

На Антонија Јефтановића наилазимо више пута током педесетих и шездесетих година XIX века. Њему као сарафу предао је, 1852. године, трговац Гавро хаци Авакумовић харач,⁵⁰ који је прикупио од хришћана у махали Ферхадији. Средином наредне године купио је Антоније за 20.000 пјастера кућу од Мехмеда Медића у једној од турских

48 В. Скарић, *Сарајевска махала Ферхадија*, нав. дело, 224; *Манојло Јефтановић*, Нови Требевић, нав. дело, 115; Hajrudin Čurić, *Srbija i Bosna u očima jednog prolaznika 1853. godine*, Iz jednog pisma Jovana Stefanovića Vilovskog, *Život*, 4–5, knj. VI, Sarajevo, april–maj 1955, 298; I. Terpić, *Trgovina Despića*, nav. delo, 72.

49 Ј. Тубиновић, *Еснафски обичаји у Сарајеву*, нав. дело, 265; В. Скарић, *Сарајевска махала Ферхадија*, нав. дело, 223–225; Исти, *Из шрговачких шевџера и њисама*, ИД, I, нав. дело, 344; Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, nav. delo, 158.

50 Харач су плаћали сви мушкарци хришћани уместо служења војске, од дечачког доба (од 10 година) до смрти. У ово време износио је 15 гроша годишње.

махала, али се тој купопродаји успротивило локално муслиманско становништво, пошто се у близини куће налазила мања исламска богомоља (мошеја).⁵¹ Непосредно пре тог времена била је објављена наредба, којом је хришћанима забрањивано да купују куће у муслиманским махалама, зато су месне турске власти уговор о куповини прогласиле за неважећи.⁵²

Тома Хркаловић, службеник аустријског Генералног конзулата у Сарајеву, забележио је да је Антон Јефтановић средином шездесетих година био члан тајног одбора, који је имао задатак да негује српска народна осећања и код српског народа подиже националну и историјску свест.⁵³ Покаткад се овај одбор у католичкој (фрањевачкој) литератури назива „Друштвом за ширење српског имена и мисли“.⁵⁴ Наводи се да су у одбору поред учитеља сарађивали и млађи чланови угледних српских трговачких, банкарских (сарафских, мењачких) и занатлијских породица. Председник одбора био је Богољуб (Теофил) Петрановић, родом из Дрниша у Далмацији, главни учитељ српских школа у Сарајеву и једно време члан духовног суда (конзисторије) митрополије дабробосанске. Петрановић је дошао у Сарајево на позив одбора српске основне школе. У једном свом писму навео је да је у Сарајево дошао 1862. године, али је у историографији тај податак оспорен.⁵⁵ За ту годину понегде се веже оснивање наведеног тајног друштва.⁵⁶

51 Konzul D. Atanasković austrijskom ministru spoljnih poslova grofu Boul-Schauenstein-u, Sarajevo, 29. VI 1853 (Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853–1870. godine*, Sarajevo 1956, 53 /dok. 8/).

52 В. Скарић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 232.

53 Thomas Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Zagreb 1906, 17–19; Атанасије Николић, *Опис радње по предмету ошћине сјора-зумљења за устанак и сједињење*, Предговор и објашњења: Васо Војводић, Мешовита грађа (Miscellanea), VII, Београд 1979, 226 (нап. 97).

54 Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II, Fototipsko izdanje iz 1915, Sarajevo 1990, 186–187; Fra Antun Knežević, *Ustanak u Bosni i Hercegovini godine 1875*, Život, 9, knj. XLVIII, Sarajevo, septembar 1975, 233.

55 Богољуб Петрановић – ? /вероватно Данилу Стефановићу/, Дрниш, 12. VIII 1875 (Новак Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакуљач народних песама*, Зборник историје књижевности, САНУ, Одељење језика и књижевности, 8, Београд 1974, 247). Б. Петрановић наводи да је дошао у Сарајево 1862. године. Према Стеви Калуђерчићу у литератури се обично узима да је дошао годину дана касније. То мишљење прихватили су и В. Скарић и Т. Крушевац. В. Војводић, који је у више радова подробно писао о раду Б. Петрановића у Сарајеву, прихватио је касније такође то мишљење. Према једнима дошао је маја, а другима августа /Скарић/ 1863. године. По свему судећи Петрановић је, ипак, дошао у Сарајево 1862, како наводе и Ј. Јеленић, А. Кнежевић и Н. Килибарда (Стево Калуђерчић, *Први тодишњи извјештај српских основних и Више дјевојачке школе у Сарајеву, свршетком 1898/99. школске године*, Сарајево 1899, 9; Ј. Јеленић, *Kultura i bosanski franjevci*, II, нав. дело, 186; В. Скарић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 247; Исти, *Стево Петрановић*, ИД, II, Сарајево 1985, 215; Васо Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине /1868–1872/*, у књизи: *У духу Гарашиновићих идеја*, Београд 1994, 28; А. Николић, *Опис радње*, нав. дело, 192, 225–226 /нап. 96 – Васе Војводића/; Todor Kruševac, *Srpska realka – gimnazija u Sarajevu*, Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, III, Sarajevo 1983, 108).

56 А. Кнежевић, *Ustanak u Bosni i Hercegovini*, нав. дело, 233.

Под турским утицајем Србе су до тада називали разним именима, која су понекад добијала подругљив или погрдан призив. Сво покоре-но становништво немуслиманске вере називано је ђаурима и рајом. Погрдан за српски народ био је назив „хркаћ“, који је употребљаван у неким крајевима Босне и у Далмацији.⁵⁷ Званичан назив за српски народ у Турској био је „рум (урум) милет“. До стварања бугарске Егзархије (1870) тим су изразом у званичним турским документима означавањем сви хришћани у европским деловима Турске. Изразом Руми означавањем су Турци Грке, односно источно-православну (грчку) веру. У време реформи у XIX веку турске власти дозвољавале су да се за Србе понекад употреби одредница „срб милет“, а језик већинског народа у њеним западним провинцијама да се назове српски, али званично српски народ у Турској после укидања Пећке патријаршије (1766) никада више није био признат као посебна нација или вера.⁵⁸ Турци су и током шездесетих година XIX века називали хришћане ђаурима и рајом, иако су реформски закони из претходног времена настојали да те изразе искорене, јер су сами по себи сведочили да је немуслиманско становништво у свести Турака и даље презрена друштвена група. Владајући слој босанско-херцеговачких муслимана посматрао је хришћане као „производну нижу класу која је постојала да би одржавала њихове потребе“.⁵⁹ Њихово уображење било је тако силно, забележио је Вилијам Дентон, „да би за њих /Турке/ било штетно, кад би се просветили оним начином којим и хришћани“.⁶⁰ Православно становништво по градовима, а често и по селима, називано је у турско доба по верској припадности „ришћанима“, док су католици називани „кршћанима“ и „шокцима“.⁶¹

Сам појам „ришћани“ или „рисјани“ наслеђен је из византијског времена. То није био погрдан назив. Он је само указивао да је немуслиманско становништво у европским деловима Турске до националног препорода у XIX веку било чвршће везано по верској него по националној основи. Међу православнима у Сарајеву било је и Грка и Цинцара, али не у знатнијем броју. Свакако нису чинили већину

57 Т. Хркаловић наводи га у облицима „ркаћ“ и „еркаћ“. У великом речнику Матице српске наводе се облици „хркаћ“ и „ркаћ“ као погрдни називи за православне у Босни и Далмацији (Т. Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation*, о. с., 17; Живан Живановић, *Трговина и њен развој у Србији у првој половини XIX века, (у књизи): Србија у ратовима*, Сећања, Београд 1958, 293; *Речник српскохрватској књижевној језика*, 5, Нови Сад 1973, 544; 6, 1976, 749).

58 *Обичаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ*, Второе издание, дополненное ихъ прозою И. С. Ястребова, С. – Петербургъ 1889, VII; А. Јовановић, *Посѣћана Егзархије*, нав. дело, 30; В. Скорић, *Српски љавославни народ*, нав. дело, 82; М. Екмечић, *Сиварање Југославије*, 2, нав. дело, 252–255; Исти, *Предговор другом издању*: А. Ф. Гилфердинг, *Путовање*, нав. дело, 19; Милош Јагодић, *Нуфуско ипшање: проблем званичној признања српске нације у Турској 1894–1910*, *Историјски часопис*, 57, Београд 2008, 343–344, 351–352; Arnold Hotinger, *Otomanski 'Milet' i evropska nasija na Balkanu*, *Dialogue*, 14, Paris, Juin 1995, 93.

59 А. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, нав. дело, 167; М. Паларе, *Балканске љривреде*, нав. дело, 162. Уместо назива раја уведен је израз *шаба'а* (поданици).

60 Вилијам Дентон, *Крисћјани у Турској*, Нови Сад 1864, 83.

61 Т. Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation*, о. с., 17, 19; П. Чокорило, *Љешојис Херцеговине*, нав. дело, 49; Ј. Памучина, *Живош Али-паше Ризванбеговића Сшо-чанина*, нав. дело, 88.

као што се наводи у делу католичке историографије.⁶² Економски положај и изразита премоћ муслиманског становништва по градовима присиљавали су православне хришћане у Босни и Херцеговини да избегавају истицање српског народног имена, које је после Првог српског устанка постало омражено, као симбол отпора турској власти. Негујући јавно општехришћанске традиције православно становништво Сарајева одржавало је упоредо и своја посебна – српска и светосавска предања. Јефтановићи су, уосталом, потицали из рода којем је Свети Сава био породична слава.⁶³ За цело време турске владавине богати српски трговци и властелини нису заборављали средњовековне српске манастире. У тестаменту из 1869. године Манојло Јефтановић поменуо је близу двадесет српских манастира, цркви и световних установа, међу њима и Српску православну патријаршију у Пећи и манастире Високе Дечане и Милешеву. За добротворне сврхе наменио је у тестаменту укупно 10.000 форинти.⁶⁴

Национално освештавање у српским земљама током XIX века одвијало се под утицајем европских политичких и духовних покрета, који су, на супрот наднационалним политичким идејама, као што су у старије време биле хеленистичка, римска и византијска, а у новије аустријска, британска и османска (отоманска), истицали вредност сопствене народне традиције. Православно сељачко становништво Босне и Херцеговине, које је живело издвојено од општих политичких струјања у Турском царству, увек је у разговору истицало да је српског порекла. За њих је и православна вера била „српска вера“.

62 Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, Београд, САНУ, 1987, 426–427; В. Скарић, *Српски православни народ*, нав. дело, 68; Alfred Makapenec, *Od Tahir paše do Osman paše*, nav. delo, Obzor, 10, 1931, 5. Скарић претпоставља да су Цинцари у Сарајеву у XVIII веку били уписани у посебан еснаф и да су као еснафску славу славили Велики ден Тројичин. У Србији по ослобођењу Грци и Цинцари нису третирани као странци, што је био случај са Јеврејима и Циганима, већ као део српског друштва. Имали су сва грађанска права и слободу трговања. Временом су посрбили своја презимена. Јеврејима и другим националним групама и вероисповестима грађанска равноправност у Србији призната је тек после стицања независности земље. Берлински мировни уговор /чл. 35/ поставио је поштовање грађанске равноправности као услов за признавање независности земље (Ж. Живановић, *Трговина и њен развој*, нав. дело, 291–292; Андрија Раденић, *Јевреји у Србији*, Народни посланици Јевреји у скупштини Србије 1878–1888, /у књизи/: А. Раденић, *Историографски доприноси*, Расправе и осврти, II, Београд 1999, 658–662).

63 А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање*, нав. дело, 75; М. Карановић, *Свети Сава као наследна породична слава*, нав. дело, 187. У Сарајеву су муслимани педесетих година XIX века били десет пута бројнији од хришћана.

64 Манојло Јефтановић, Нови Требевић, нав. дело, 116–117. На сличан начин завештао је херцеговачки трговац Јово Дучић Витковић, 1707. године, велике новчане прилоге на више десетина српских цркава и манастира. Исто је поткрај XVIII в. учинио и сарајевски трговац Јован Милетић, који је затим прешао у Беч. Дечански учитељ Тимотије С. Андријанић записао је, маја 1867. године, како је ман. Високи Дечани био сасвим запустео, а помагали су га и „дан данашњи“ помажу „Русија, Србија, Румелија, Црна Гора, сва Босна с Херцеговином, и стара Србија“ (Р. Самарцић, *Босна и Херцеговина у XVIII веку*, нав. дело, 468; М. Ф. Јовановић, *Покушај оснивања бојословије у Високим Дечанима 1867 године*, Хришћанско дело, св. 2, Скопље, април 1937, 132; Hamdija Hajdarhodžić, *Hercegovacke porodice u XVIII vjeku*, I dio, Hercegovacke porodice od 1700. do 1714, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija, Nova serija, XXXII/1977, Sarajevo 1976, 114–116; Н. Урић, *Дучић Вишковић, хаџи Јован*, СБР, 3, Нови Сад 2007, 467–468).

За разлику од православних Словена у централним областима Балканског полуострва (Македонија) код којих је српска национална свест, како је приметио Цвијић, била увелико пољуљана, српско православно становништво Босне и Херцеговине упорно се држало свог националног идентитета. Ту је у националном погледу било много мање друштвене мимикрије и прилагођавања тренутним политичким околностима.⁶⁵

Настојања просвећених људи овог времена била су усмерена како према сеоском, тако и према градском становништву. Оно што је у супротним политичким таборима, у то време, а и касније, било означено као уношење српске политичке идеје у Босну и Херцеговину споља, сводило се, у ствари, само на охрабривање национално угњетеног становништва да се јавно опредељује према свом исконском народном осећању. Будитељи народне свести пресретали су сељаке који су долазили на пијацу и у сарајевску православну цркву, једину у целом крају, и охрабривали их да употребљавају народно име, и да не дозволе да их називају погрдним именима или рајом.⁶⁶

Богољуб Петрановић, као један од будитеља народне свести, био је у исто време укључен у тајну српску организацију за припрему устанка у Босни. Послове око припреме устанка водио је „Српски одбор“, који је основан у Београду почетком 1862. године, убрзо по доласку Илије Гарашанина на чело српске владе.⁶⁷ Преко Стевана Богдановића, српског повереника у Славонском Броду, слао је Петрановић извештаје о приликама у Сарајеву и околини.⁶⁸ Осман-паша сазнао је за његов рад и у лето 1867. године наредио српској православној општини да га отпусти. Петрановић је по сваку цену настојао да остане у Босни до пролећа наредне године, надајући се да ће у то време почети устанак, и да ће Србија, заједно са Грчком, позивајући се на Критски устанак, тада засигурно да ступи у рат. Руски конзул у Сарајеву писао је да је Петрановић веома одважан, и да ће управо он, ако хришћани успеју да сруше турску власт, узети главну управу у Босни у своје руке.⁶⁹

65 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, нав. дело, 422; *Босна почетком 1858. године*, нав. дело, 276; Ђорђе Додиг, *Православље у Босни*, Један историјски поглед, Нови Источник, 2, Сарајево 1934, 51.

66 *Босна почетком 1858. године*, нав. дело, 259–260, 276; Милорад Екмечић / Приказ/: Mark Pinson (izd.); *The Muslims of Bosnia and Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia* (Harvard, University Press, 1994, 187), *Историјски часопис*, 42–43, Београд 1997, 407–411. Стара црква у Сарајеву била је до времена доласка првог руског конзула у Сарајево (1857) једина зидана православна црква у средњој Босни (у сарајевском и травничком санџаку) за око 80.000 православног живља. Ретке су биле и цркве брвнаре или оне под шатором.

67 Milorad Ekmecić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo 1973, 45–47; Ненад Урић, *Српско-црногорски односи и устанак у Турској с посебним освртом на извештаје Николе Јовановића Окана (1860–1866)*, ИЧ, 59, Београд 2010, 389.

68 Е. П. Шчулепников – П. Н. Стремоухову, Сарајево, 17/29. VII 1867 (*Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1975*, Грађа из совјетских архива, Одабрала и приредила В. Н. Кондратјева, Нови Сад 1977, 66 /док. 37/); Васа Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, друго издање, Приредио Здравко Антонић, Београд 1996, 29–30; А. Николић, *Опис радње*, нав. дело, 225 (нап. 96 – В. Војводић).

69 Е. П. Шчулепников – Азијатском департману, Сарајево, 17/29. VI 1867 (*Уједињена омладина српска*, нав. дело, 66 /док. 37/).

У преписци са званичницима из Србије Богољуб Петрановић опширно је писао о свом раду у Сарајеву, али нигде није навео да је постојао тајни одбор (друштво) за ширење српске националне мисли и имена. Сасвим су у праву истраживачи који примећују да у Босни није недостајало српског националног осећања и мисли, и да самим тим нису ни била потребна друштва која би се бавила таквом врстом пропаганде.⁷⁰ Недостајала су само елементарна политичка права и слободе, и услови за свестранији просветни и културни рад. У писму које је, августа 1875. године, упутио неком члану српске владе (вероватно председнику владе Данилу Стефановићу), Петрановић је истакао да је за седам година проведених у Сарајеву, на разне начине, и у свим приликама, „будио успавани српски дух и премрлу народну свијест“.⁷¹ Обраћајући се намеснику Јовану Ристићу, децембра 1869. године, три месеца после протеривања из Босне, навео је да су за време његовог боравка у Сарајеву били остварени „главни појмови о српској народности“.⁷² При том је свакако мислио на храбрије политичко иступање српских првака и њихову већу одлучност у тражењу политичких, верских и просветних права.

Путујући по сарајевској околини ради скупљања народних умотворина, затим и ради организовања чета за случај устанка, Петрановић је дубоко проникао у народни дух, у првом реду православног становништва у Босни. Записао је да се сво православно становништво у Босни и Херцеговини осећа као српско. Турска управа гајила је бошњачко осећање и подстицала православно становништво да се изјашњава покрајинским именом, као Босанци или Бошњаци, док су се све потурице једним именом називали Турцима. Многи муслимани у поверењу су му говорили да знају да су српског порекла, али су се, ипак, у складу са званичним османлијским становништем изјашњавали као Турци.⁷³ Петрановић је по свему судећи сматрао да је за српски народ у Босни сваки назив домаћег порекла погоднији од прихватања турског (или османског) имена, па је у сарајевском издању српских женских народних песама предговор почео речима „Браћо Бошњаци“.⁷⁴

Година у којој је у званичној вилајетској штампарији објављена Петрановићева збирка српских народних песама (1867) била је пре-

70 Владимир Ђоровић, *Омладински њокрећ у Сарајеву шездесетих година XIX века* (Из сарајевске прошлости), Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVI, 1, Београд 1936, 16–17.

71 Писмо Б. Петрановића, Дрниш, 12/24. VIII 1875 (Н. Килибарда, *Богољуб Петрановић*, нав. дело, 247).

72 Б. Петрановић – Ј. Ристићу, Београд, 10/22. XII 1869 (Н. Килибарда, *Богољуб Петрановић*, нав. дело, 224).

73 Предговор Богољуба Петрановића за II књигу народних песама – из Архива САНУ (Н. Килибарда, *Богољуб Петрановић*, нав. дело, 250). Петрановићеве предговори за I и III књигу првог издања песама, и предговор Стојана Новаковића за II књигу, нису штампани у издању из 1989. године (Новак Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакуљач народних њјесама /Предговор у књизи/: Српске народне њјесме из Босне и Херцеговине*, Лирске, Сакупио Богољуб Петрановић, Књига прва, Сарајево 1989, XXVII).

74 *Српске народне њјесме из Босне (женске)*, Скупио их и на свијет издао јеромонах Богољуб Петрановић, учитељ, у Сарајеву, у Босанско-вилајетској штампарији, 1867, III.

ломна за положај српског народа у Босни и Херцеговини. Сазнање да би под утицајем српске пропаганде део муслиманског становништва могао да се уједини са Србима, под српским именом, изазвало је снажне и добро осмишљене противмере Осман-паше. После забране уцбеника штампаних у Србији, који су употребљавани у српским школама у Босни и Херцеговини, почео је прогон учитеља, трговаца, свештеника и монаха. При крају намесниковања Осман-паше покидане су везе са становништвом исламске вероисповести, које су српски просветари уз помоћ Кнежевине Србије стрпљиво градили током низа година. Талас прогона Срба из Босне и Херцеговине почео је после доношења новог закона о држављанству, који је у службеном листу босанског вилајета објављен фебруара 1869. године. Према том закону сви становници Турског царства, без обзира на веру и народност, сматрани су у политичком смислу као Османлије.⁷⁵

У време похода Омер-паше Латаса против босанско-херцеговачких бегова, почетком педесетих година, међу домаћим муслиманима јавила се, такође, мисао о потреби да се муслиманско становништво приближи хришћанима и да се заједно с њима одупре турским освајачима, али тај покрет међу њима није успео да задобије већи утицај. Босанско-херцеговачки муслимани почели су од тог времена да праве разлику између „Турчина“ (домаћег муслимана) и „Туркуше“, то јест Османлије, односно правог Турчина.⁷⁶ Иако су и са српске стране постојали покушаји приближавања муслиманима словенског порекла, због узајамног неповерења, које је било лако изазвати, цео покрет за ослобођење и уједињење са Србијом одвијао се, ипак, скоро искључиво као српски и православни.

III

Од средине XIX века породица Јефтановић налазила се у средишту збивања у Босни, као најистуренијем делу Османског царства према западној Европи. Настојали су да очувају добре односе са Турцима и да све промене у босанском вилајету изводе постепено, ослањајући се на новодонесене законе и међународне уговоре, којима су велике силе све више притискале Порту да озбиљније приступи политичким и економским реформама. Тајно су подржавали српски национални покрет који се ослањао на Србију и Русију, али су то увек чинили врло опрезно, тако да им Турци никад нису могли ништа одређено да пребаце.

У вези покрета за буђење народне свести у Босни, шездесетих година XIX века, поставља се питање држања појединих чланова породице Јефтановић према збивањима из тог времена. Будући да се Антоније Јефтановић касније приближио турским властима, односно, како је забележио Хркаловић, прешао у владину странку, посумњало се да је

⁷⁵ М. Екмечић, *Сиварање Југославије*, 2, нав. дело, 272.

⁷⁶ Šaban Hodžić, *Poziv hadži Muje Mehovića upućen bosanskim muslimanima i hrišćanima*, Glasnik arhivâ i Društva arhivista В и Н, knj. I, Sarajevo 1961, 327–332. Иза овог позива који никад није упућен хришћанима стајали су бегови и спахије: „Сви добро знате да ми ту /у сукобу са Омер-пашом/ само дајемо узалудно животе и да бескорисно уништавамо и исцрпљујемо и себе и рају, а то је за нас, свакако, врло лоше, јер ако на тај начин буде уништена раја, па ко ће нам онда радити, а ако уништимо сами себе, тим ћемо уништити и беглуке и спахилуке.“

он икада стварно сарађивао са напредним српским круговима. Хркаловић је навео да су од сарајевских трговаца и мењача новца (сарафа) у тајни одбор, поред Антонија Јефтановића, били укључени и Никола Павловић, Васо Хаџи Ристић и Ристо Хаџи Ристић.⁷⁷ Од сарајевских трговаца Петрановић је међу својим сарадницима поменуо само Николу (Нику) Павловића. Код Петрановића осећа се потајни ривалитет према Кости Хаџи Ристићу, млађем брату трговца Ристе Хаџи Ристића, који је упоредо с њим (Петрановићем) прикупљао српске народне умотворине у Босни.⁷⁸ У предговору намењеном за другу књигу српских народних песама Петрановић је навео како Коста Хаџи Ристић, пре но што је он (Петрановић) почео да скупља народне песме, „није имао појма о тој радњи“, а затим је идући његовим трагом „подбирао“ већ прикупљене песме, не обавештавајући га о свом раду.⁷⁹

Од историчара само се Владимир Ђоровић опширније позабавио културним и препородитељским радом сарајевских Срба у време Осман-паше. Он је посебну пажњу посветио омладинском покрету у Сарајеву и његовим везама са Уједињеном омладином српском.⁸⁰ За разлику од Богољуба Петрановића и његовог круга, који је деловао под окриљем српске владе, сарајевска младеж била је више везана за омладинске идеје. Из личних бележака Косте Хаџи Ристића закључио је Ђоровић да је више сарајевских омладинаца, посредством тешањског учитеља Стеве Петрановића, и српског повереника у Славонском Броду Стеве Богдановића, одржавало везе са првацима Уједињене омладине српске у Новом Саду и Београду. Прваци и једног и другог политичког круга покривали су свој рад културном и просветном делатношћу, посебно прикупљањем српских народних умотворина.

После прве скупштине Уједињене омладине, која је одржана у Новом Саду, августа 1866. године, основано је више омладинских подружница у Србији, јужној Угарској и Босни и Херцеговини. У Сарајеву је крајем исте године основано „Друштво за купљење народних умотворина“, које је требало да постане средиште омладинског окупљања у Босни и Херцеговини.⁸¹ У омладинском кругу налазио

77 Т. Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation*, о. с., 18.

78 Коста и Ристо Х. Ристић били су синови Илије Х. Ристића, а унуци Хаџи Ристе Тодоровића. Пошто им је отац умро млад /1845/ радили су у трговинској радњи њихових стрицева Петра и Васе /вид. нап. 32/ (Предговор у књизи: *Српске народне пјесме покуљене по Босни*, Збирка Косте Х. Ристића, у Београду, у Државној штампарији, 1873, III–XV; *М/итрополит/ С/ава/ К/осановић/*, *Трпџици као монаси*, Јавор, 4, Нови Сад, 22. I 1884, 112; *Обичаји и пјесме турецких Срба*, нав. дело, 530–531; В. Скорић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 161, 247; *Исти, Акција за помоћ људном народу у Бос. Крајини 1860. и 1861. г.*, ИД, II, 219–221; Т. Крушеvac, *Hadžiristić, Konstantin*, *Leksikon pisaca Jugoslavije*, II, Novi Sad 1979, 357). Коста Хаџи Ристић (1845–1870) преминуо је млад, пре објављивања ове збирке песама. Збирка је објављена средствима из задужбине, коју је Ристић пред крај живота оставио Српском ученом друштву.

79 Н. Килибарда, *Богољуб Петрановић*, нав. дело, 251 (прилог бр. 10).

80 В. Ђоровић, *Омладински покрети у Сарајеву*, нав. дело, 14–15.

81 Застава, 89, у Пешти, 14. децембра 1866, 4; Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*, Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба, Београд 1925, 94.

се и Стево Јефтановић Јелић, који је касније носио само ово друго презиме. Немамо поузданих података да ли је Глигорије Јефтановић сарађивао у омладинском покрету сарајевских трговаца и занатлија. Знамо само да је гајио наклоност према напредним политичким стремљењима на крају намесништва Осман-паше.⁸²

Посредовањем великих сила односи између Србије и Турске почели су у ово време да се поправљају. Априла 1867. године ишао је кнез Михаило у Цариград на поклоњење султану, што је био услов великих сила и Порте да би добио на управу градове у Србији. У то време јавила се и замисао о мирном уједињењу Босне и Херцеговине са Србијом. Уједињење ненасилним (политичким) путем подразумевало је добре односе и сарадњу са босанско-херцеговачким муслиманима. Велики поборник те сарадње био је надарени и рано преминули Коста Хаџи Ристић, који би се могао означити као вођа сарајевске омладине. Он је био у вези са више лица из Србије, међу којима је најутуцајнији био Мојсије (Моја) Гавриловић, судија Касационог суда, близак кнезу Милошу и кнезу Михаилу још од њихове прве владе. Трговачка омладина у Босни прихватила је стратегију о уједињењу мирним путем, па је у кругу блиском Ристићу и Стеви Петрановићу организовано прикупљање потписа за петицију српском кнезу. Осман-паша поручио је Хаџи Ристићима да Коста престане с таквим агитацијама, наговештавајући да би у супротном могао да га прогласити за малоумног. Петицију са 80.000 потписа, коју је поред Срба потписао и извештан број муслимана, уручила је кнезу Михаилу исте године Софија (Сока) Петрановић, супруга Стеве Петрановића.⁸³

Циљеви ове две групације српских националних делатника нису се у основи разликовали, само је свакој од њих била намењена различита улога. Упоредо с подношењем петиције настављене су тајно припреме за устанак и рат са Турском, пошто се у уједињење мирним путем није сувише веровало. Оно што ни једни ни други нису могли на време да примете, сазнају или осете, била је велика политичка вештина босанског намесника Осман-паше. Он је успео да провали целу српску завереничку делатност и још исте године почео је да прогони и затвара њене главне актере. По неким сведочењима у томе га је потпомогла Аустрија, која је већ увелико била распрострарила своју пропаганду у Босни и Херцеговини. Осман-паша је већ неколико година стварао заверу око кнеза Михаила, увиђајући да он држи у рукама све нити спољне политике Србије. Фра Грга Мартић забележио је да је два пута затекао код Осман-паше једног од браће Радовановића, који су, јуна 1868. године, у Кошутњаку убили кнеза Михаила.⁸⁴ Ка-

82 В. Скорић, *Сарајевска махала Ферхадија*, нав. дело, 224; В. Ђоровић, *Омладински покрет у Сарајеву*, нав. дело, 14; Гавро Вучковић, *Ројство у слободи или оледало правде у Босни*, Прва свеска, Нови Сад 1872, 80.

83 Р. Хаџи-Ристић, *Константин Хаџи-Ристић*, нав. дело, 365; Димитрије-Мита Клицин, *Споменица Стеве Петрановића, националног бораца, 1835–1913*, Одломци из историје Црне Горе 1859–1864, Босне 1865–1878 и Србије 1879–1900, Нови Сад 1937, 14–17; А. Николић, *Опис радње*, нав. дело, 224 /нап. 94/.

84 Dr Rastislav Drljić, *Jedno neobjavljeno djelo fra Grga Martića – prigodom 150-godišnjice rođenja (1822–1972)*, *Život*, 8, Sarajevo, avgust 1972, 200; В. Чубриловић, *Босански устаник*, нав. дело, 33–34; Н. Урић, *Српско-црногорски односи*, нав. дело, 415–416.

да је рад српских тајних организација дошао под удар турских власти, неки од завереника били су протерани, други су сами побегли из Босне, док су се понеки од њих прилагодили новим приликама и прихватили сарадњу са турским властима. Коста Хаџи Ристић умро је баш у време када је започео нови талас прогона српских повереника (1870). Пре тога, покушао је Осман-паша, при крају свога намесништва, да употреби Стеву (Јефтановића) Јелића да провали и обелодани обавештајни рад Стеве Богдановића, али овај није на то пристао. Одлазак у Славонски Брод искористио је Јелић да упозори Богдановића да се чува, а затим је пребегао у Србију.⁸⁵

Прелазак Антонија Јефтановића на турску страну, после провале тајног српског рада за ослобођење Босне и Херцеговине, свакако не искључује могућност да је он раније сарађивао са напредном српском омладином.⁸⁶ Уједињена омладина српска ишла је трагом великих српских просветитеља – Светог Саве, Доситеја Обрадовића и Вука Карацића. Окупљала је све друштвене слојеве српског народа, без обзира на државне границе. Поред млађе српске интелигенције највише присталица имала је у слободним професијама, у првом реду у трговачком и занатлијском сталежу.⁸⁷ У омладинском кругу у Сарајеву, који се окупљао око Косте Хаџи Ристића и учитеља Јове Рајковића, налазили су се углавном млађи трговци и занатлије.⁸⁸ Многи од њих били су русофили, док је неке од њих руски конзул у Сарајеву, Алексеј Н. Кудрјавцев, означио као руске агенте. Преко Петра Хаџи Ристића, Костиног стрица, Московски добротворни словенски комитет слао је помоћ Србима у Босни. После његове смрти, октобра 1869. године, новац је слат посредством Ристе Хаџи Ристића, будућег зета Манојла Јефтановића, и сарајевског банкара Ђорђа Рајковића.⁸⁹

Трговци у Босни имали су и у ранијим временима значајну улогу у неговању народних предања и ширењу писмености. Они су врло рано дошли у додир са средњоевропским културним и научним сре-

85 Радош Љушић, *Споменница и прошењене Стјеве Богдановића*, Зборник за историју Б и Х, 2, Београд 1997, 213.

86 В. Скарић није навео Антонија Јефтановића међу припадницима напредне сарајевске омладине. В. Ђоровић помиње да је Т. Хркаловић поред Богољуба Петрановића навео Нику Павловића, Антонија Јефтановића, Васу и Ристу Хаџи Ристића, али додаје да му „о том друштву није ништа ближе познато, иако Херкаловић даје податке који не изгледају збркани“. (В. Ђоровић, *Омладински покрети у Сарајеву*, нав. дело, 12).

87 Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, нав. дело, 121–122, 124, 131–132; Ваца Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 240.

88 Од трговаца наводе се браћа Коста и Ристо Хаџи Ристић, Никола Павловић, Нико Бесаровић, браћа Глигорије и Видак Хаџи Авакумовић, Антоније Јефтановић и Стево Јефтановић Јелић (В. Скарић, *Из сарајевске прошлости*, нав. дело, 222; Исти, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 247–248; В. Ђоровић, *Омладински покрети у Сарајеву*, нав. дело, 11–12, 14; Војислав Максимовић, *Вук и следбеници*, Србиње 1997, 134–140, 196; Т. Крушеvac, *Hadžiristić, Konstantin*, нав. дело, 357).

89 *Југословени и Русија*, Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, Том II, књ. 1, Београд 1989, 316–317; М. Екмечић, *Стиварање Југославије*, 2, нав. дело, 181–182.

диштима, у којима је, пре него што су такви центри образовани у матичним српским земљама, српска просвета и култура доживела своје прве велике узлете. У ранијим вековима то су били Венеција и Трст, затим Беч и Пешта. Од почетка тридесетих година XIX века у продаји књига Вука Караџића у Босни посредовале су трговачке куће Будимлића и Бесарџа. Током четрдесетих и педесетих година XIX века као Вуков стални сарадник посебно се истицао Георгије (Ђорђе) Будимлић. У време Првог српског устанка његова је породица снабдевала оружјем устанике у Србији.⁹⁰ Оснивање школа и јача просветна делатност обично је ишла упоредо с развојем трговине. Коста Хаџи Ристић, који је током шездесетих година три пута посетио Тешањ, где је од 1864. године као учитељ радио Стево Петрановић, забележио је да су српски трговци у овом граду били врло моћни и да су се са муслимаским трговцима надметали ко ће однети превагу.⁹¹

Од српских трговаца из Сарајева био је прогнан само Никола Павловић, док су други на време напустили Босну, или се прилагодили новим приликама. Павловић је ради трговине дуже време боравио у Цариграду, одакле се вратио с великим богатством. Предосећајући да би могао бити ухапшен, напустио је Сарајево, октобра 1869. године, и дошао у Београд. Приликом пријема код намесника Миливоја Петровића Блазнавца и Јована Ристића објашњавао је да је страдао од Турака ради националног рада и да му је из истих разлога раније у Ливну убијен отац. Подржали су га Богољуб Петрановић и Никола Јовановић Окан. Последњи је на сличан начин пребегао у Србију у време устанка 1858. године. О њему су у то време такође кружиле приче да је побегао зато што је пропао у трговини. Павловић је тврдио да му је турска влада остала дужна преко осам милиона гроша и да га је протерала да не би морала да врати дуг.⁹² У Турској је постојао закон према којем је свако ко самовољно напусти земљу био искључен од наслеђа. Такви су били означени као издајнице, без обзира што су земљу морали да напусте бежећи од насиља.⁹³ Намесници су обећали Павловићу да ће у Цариграду покренути питање његове имовине.

90 *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. XXIV, Приредио Голуб Добрашиновић са сарадницима, Београд 1989, 279 (док. 163); књ. XXVII, Београд 1994, 148–149 (док. 46); Н. Урић, *Будимлић Ђорђе Д. /и/ Будимлић Јован*, СБР, 1, Нови Сад 2004, 856–857.

91 Коста Хаџи Ристић, *Опис Тешња и његове околине*, Архив САНУ, бр. 9275/1, стр. 8; Н. Крешевићковић, *Esnafı i obrtı u Bosni i Hercegovini*, нав. дело, 358–360. У Тешњу је пред крај турске владавине било 294 трговца и занатлије. Српска православна општина основана је овде 1840. године.

92 Писмо од 11/23. V 1871, Архив САНУ, ЈР, XII/3, 52; М. Екмеџић, *Ustanak u Bosni*, нав. дело, 43, 55. Павловић је тврдио да је, поред средстава која је дао на позајмицу турској влади и разним лицима, у Сарајеву оставио добра у вредности од преко 184.000 гроша. Павловићевог имена, заиста, нема на списку босанско-херцеговачких трговаца и занатлија који су пали под стечај од 1867. до 1877. године. Х. Крешевљаковић је начинио попис стечајева у вилајету према службеном листу „Босна“, који је почео да излази 1866. године. Писац напомиње да му од 616 бројева, који су изашли у наведеном периоду, нису била доступна 44 броја (Н. Крешевићковић, *Stechaјevi u Bosni /1867–1877/*, *Narodna starina*, 34, Zagreb 1934, 189–192).

93 Р. Љушић, *Споменница и прошењене Стеве Бојдановића*, нав. дело, 219.

После Манојловог повлачења из политичког и јавног живота, 1869. године, изабран је у вилајетски меџлис и за одборника српске православне општине Антоније Јефтановић. Гавро Вучковић писао је да је Антоније Јефтановић са митрополитом Дионисијем II Илијевићем био главни кривац што се сарајевска црквено-школска општина, 1870. године, код судског иследника Сафет-паше није заузела за ухапшене српске поверенике, међу којима се и он налазио. Дуже време сумњичен у новосадској „Застави“ да је тајно сарађивао са Осман-пашом, Вучковић је после бекства из затвора у Акри (у Малој Азији) оптужио Антонија Јефтановића да је он био главни пашин доушник, а да је кривицу за прогоне Срба, заједно са митрополитом, вешто пребацивао на друге. Одбијањем сарадње са Дионисијем II, због чега га је Васељенска патријаршија на крају морала повући из Сарајева (1872), сарајевска народно-црквена општина посредно је у том спору подржала Вучковића, који се с добрим намерама, али без довољно новца и политичког умећа, при том и са slabим знањем турског и грчког језика, упустио у решавање народних послова у Цариграду.⁹⁴ Извештачима из Босне, чији су дописи током 1874. године објављивани у београдском „Истоку“, Антоније Јефтановић, који је иронично називан Антонић ефендијом, није био омиљена личност. Из тих дописа сазнајемо да је имао турски орден Мецидије. Децембра 1875. године пао је под стечај. Тиме је био присиљен да се још више веже за турске власти.⁹⁵

Антоније је имао важну улогу у организовању отпора аустроугарској окупацији. Августа 1878. године, када се противничка војска већ приближавала Сарајеву, изабран је за заменика шефа Народног одбора, шејха Мухамеда Хацијамаковића, који је био вођа отпора одлукама Берлинског конгреса да се Босна и Херцеговина преда на управу Аустро-Угарској. У вези организовања отпора послат је у Клокоте Антонијев син Костадин (Коста) Јефтановић. Када се распала турска власт Хацијамаковић је, са хоџом Каукчијом, саставио тајну адресу, у којој је од Махзар паше тражио да сви Бошњаци и Херцеговци заједнички бране земљу од Црне Горе, Србије и Аустро-Угарске. Он је до краја остао најфанатичнији заговорник отпора аустроугарској војсци. Када је већини чланова на брзину образоване народне владе отпор изгледао сасвим узалудан, омео је доношење закључка да се Сарајево преда без отпора. По уласку аустроугарске војске у Сарајево обојица су (Хацијамаковић и Каукчија) погубљени.⁹⁶ Антоније је једно време био у немилости аустроугарских власти, а затим је постављен за члана комисије за уџбенике, коју је земаљска влада образовала 1883. године. После окупације није имао значајнију улогу у политичком животу Босне.⁹⁷

94 Гавро Вучковић, *Ројство у слободи или оледало љравде у Босни*, Друга свеска, у Новоме Саду 1872, 74–75, 77–78; Ivo Andrić, *O Gavri Vučkoviću i povodom njega*, *Sabrana djela Ive Andrića*, knj. XIII, Допунјено izdanje, Sarajevo 1981, 164–178; М. Екмечић, *Стиварање Јуџославије*, 2, нав. дело, 182.

95 Исток, бр. 60, Београд, 20. VI 1874, 3; бр. 73, 31. VII 1874, 3; Н. Kreševljaković, *Stečajevi u Bosni*, нав. дело, 191.

96 Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, *Izabrana djela*, IV, Sarajevo 1991, 76, 132–134, 137–138; Алекса Ј. Поповић-Сарајлија, *Хаџи-Лојина буна у Босни*, Београд 1897, 49; Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973, 11–12.

97 Тодор Крушевац, *Сарајево иод аустро-угарском ујравом 1878–1918*, Сарајево 1960, 399–400.

Од много веће важности у свим тим догађајима, који би се једним именом могли означити као мукотрпно сазревање српског ослободилачког покрета у Босни и Херцеговини, било је држање Манојла Јефтановића, родоначелника породице из које је потекао будући вођа српског аутономног покрета. О Манојловом држању у то време савременици су изrekli сасвим опречне судове. Највећу пажњу и најжучније полемике изазвало је држање Манојла Јефтановића према Васи Пелагићу, наставнику бањалучке богословије, у време када је против њега у Сарајеву поведен истражни поступак.

Васу Пелагића упутила је у Бањалуку српска влада на предлог митрополита Михаила, септембра 1866. године. Он је отворио и био главни предавач у бањалучкој богословији, првој од три богословске школе, које је влада предвидела да отвори у Турској. Ове богословије имале су задатак да спремају учитеље за основне школе у заграничним крајевима. Првобитна замисао владе била је да се у заграничним крајевима отвори неколико учитељских школа, али се од тога одустало, пошто су Турци нерадо гледали на подизање виших световних завода, страхујући да би се српски народ на тај начин могао отети њиховој контроли.⁹⁸ Од отварања богословских школа турске власти нису зазирале, будући да је виша црквена хијерархија, под чијом су се управом ове школе налазиле, била страног порекла, и, с ретким изузецима, није се много трудила око просвећивања и националног уздизања српског народа у Босни и Херцеговини и Старој Србији.

У време суђења Манојло Јефтановић био је члан вилајетског Управног већа (Меџлиси идаре), које је представљало неку врсту савета босанског валије. Управно веће било је састављено од сталних чланова (владињих чиновника) и чланова који су бирани од стране појединих конфесија. Изабрани део већа имао је половину хришћанских (православних и католика) и половину муслиманских заступника, а од осталих вероисповести обично једног Јеврејина. На челу првог босанског вилајетског већа, изабраног 1865. године, после реформе државне управе, налазио се валија Шериф Осман-паша, уз којег се налазило неколико виших вилајетских службеника. Православно становништво босанског вилајета изабрало је у прво Управно веће Манојла Јефтановића, што показује да је српска општина у Сарајеву и у ово време била најугледнија и најутицајнија у Босни, а он њен најугледнији члан.⁹⁹

Испитивање Васе Пелагића водио је сам валија у присуству свих заинтересованих чланова већа. Испитивање је трајало осам месеци, од априла 1869. до почетка октобра исте године, када је Пелагић послат у заточење у Кутају (Ћутају) у Малој Азији. Фра Грга Мартић забележио је у својим успоменама да је Манојло Јефтановић на суду бранио Васу Пелагића, али је Коста Угринић, дописник „Заставе“ из Старе Градишке, насупрот томе, писао да се он приликом суђења др-

⁹⁸ У том смислу говорио је Рашид-ефендија у вилајетском меџлису код Осман-паше, јула 1865. године (Видов дан, 82, у Београду, 27. јула 1865, 1; Ристо Бесаровић, *Васо Пелагић*, Сарајево 1951, 30, 35–38; Ненад Урић, *Српска школа у Вишеграду /1865–1875/*, ИЧ, 57, Београд 2008, 267–268).

⁹⁹ В. Скарин, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 249; А. S. Aličić, *Uređenje bosanskeg ejaleta*, нав. дело, 102–103; Г. Вучковић, *Ројство у слободи*, I, нав. дело, 76.

жао незаинтересовано. Будући да је Пелагић, поред националних, проповедао и идеје о социјалној правди, због чега је од стране Турака био проглашен за бунтовника и отпадника од власти, дописници српских новина изводили су закључак да су турске власти успеле да заплаше најбогатије српске трговце, и да их тако одврате да му пруже помоћ.¹⁰⁰

Иако се Пелагић по доласку у Босну и Херцеговину није држао упутстава које је добио од председника српске владе и министра иностраних дела Илије Гарашанина, да путем школе постепено ради на просветном, културном и економском подизању народа, због осетљивости српског јавног мњења, које је под утицајем Уједињене омладине српске очекивало одлучнију акцију Србије за ослобођење Босне и Херцеговине и Старе Србије, држање према њему у тим тренуцима постало је критеријум националног осећања и савести. Зато су све вести у српским листовима о суђењу Пелагићу преувеличаване, а њему придаван ореол мученика за српску ствар.¹⁰¹ Атанасије Николић који је дуги низ година водио српску пропаганду у заграничним крајевима и знао одступања Пелагића од зацртаних смерница српске политике, изнео је о њему веома неповољан суд. За њега је Пелагић био „изопачен човек“, „ветрогоња“, „покварено и ништавно створење“.¹⁰² Богољуб Петрановић, који је у току суђења дошао с њим у сукоб, писао је, да је Пелагић својим „лудим“ поступком „потресао општи положај способнијих учитеља у Босни“.¹⁰³

У свом животопису Пелагић је са искреном захвалношћу описао држање српске општине и свих Срба у Сарајеву током процеса који је вођен против њега. За време суђења дошао је у сукоб једино с Петрановићем, како је сам касније тврдио, из чисто начелних разлога. Пошто је Петрановић у то време био један од стубова тајне српске организације у Сарајеву, Пелагић је тим непотребним сукобом и јавном полемиком са њим, свесно или несвесно, слабио положај српских учитеља и народно-црквене општине у Сарајеву, а самим тим и српских просветитељских настојања у Босни и Херцеговини у целини. Петрановић је ускоро по објављивању Пелагићевог писма, упереног против његовог рада у српској школи у Сарајеву, био принуђен да напусти Босну. Иако Пелагић у својим сећањима није поменуо Манојла, нити било којег другог члана породице Јефтановић, с правом би

100 Fra Grgo Martić, *Zapamtćenja (1829–1873)*, Izabrana djela, III, Sarajevo 1990, 322; „Застава“ о Босни и Херцеговини, I, Приредио Хамдија Капицић, Сарајево 1953, 181, 195.

101 Како је расположење владало у време Пелагићевог заточења показује писмо бањалучког трговца Јове С. Билбије: „Ових дана добисмо приватну вјест, да је наш нигда незаборављени Србин Господин Архиман. Пелагић, прошли дана туде у Београд дошао, за које вас најтоплије и српски молим, да ми одма одговорите да ли је зајиста избавио се из проклетог робства и да ли је ту дошао? Ако којом срећом буде дошао туде, то Вас пријатељски молим, да га како од стране моје тако и од стране све поштене браће искрено и братски поздравите, изјавивши му неисказану нашу радост за његово ослобођење; а у име моје молим вас да га братски загрлите и пољубите.“ (Ј. Билбија – Николи Павловићу, Бањалука, 3. Априла 1871, Архив САНУ, ЈР, XII/3, 51).

102 А. Николић, *Опис радње*, нав. дело, 179, 193–194.

103 Васо Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868–1872)*, /у књизи/: *У духу Гарашанинових идеја*, Србија и неослобођено Српство 1868–1876, Београд 1994, 35.

се могло закључити да се његова захвалност односила и на ову угледну и моћну српску породицу, која је имала највећи утицај у српској општини. У својим успоменама, поред Петрановића, поменуо је по имену једино вероучитеља српских школа, архимандрита Саву Косановића, који је уочи његовог прогона из Босне пред српским „општеством“ одржао дирљив говор.¹⁰⁴

Коста Угринић (Стојан Унић) припадао је левом крилу Уједињене омладине српске, којем је припадао и Васо Пелагић. Био је дописник „Заставе“ од 1867. до 1874. године. У то време у овом листу стално су се водиле расправе о неопходности устанка и рата са Турском.¹⁰⁵ У Угринићевим описима догађаја и карактеризацији појединих личности видљива су често уопштавања, као и доследно настојање да сва збивања на политичкој сцени у Босни и Херцеговини објасне у складу с пореклом, материјалним стањем и друштвеним положајем лица о којима је писао. Имућни српски трговци код њега једноставно нису могли да добију повољну оцену. Многе Србе из Босне, који су после убиства кнеза Михаила осетили опасност од провале српских организација, и зато настојали да избегну сукобе с турским властима, Угринић је у својим дописима означио као турске доушнике. Тако је и Гавру Вучковића назвао Осман-пашиним шпијуном, иако је он био један од ретких Срба који се усудио да жалбе хришћана саопшти валији и да их изнесе пред домаћу и страну јавност. Приликом суђења у Сарајеву, 1870. године, Вучковић је овакву врсту дописника назвао лажним родољубима, истичући пред турским иследником да је због њих написао књигу *Ройство у слободи*, чији је рукопис, заједно са целокупном његовом писаном заоставштином која је била заплена, послужио за подизање оптужнице.¹⁰⁶

Такав манир при опису политичких збивања и друштвеног стања у десетлећу пред устанак 1875. године био је карактеристичан и за многе друге српске новинаре и публицисте тог времена. Руски конзул у Сарајеву Евграф Шчулепников приметио је да словенска штампа у Хабзбуршкој монархији на некакав чудан начин претерује пишући о могућности устанка у Босни и Херцеговини. У писму Николају Игњатијеву, руском посланику у Цариграду, истакао је да је сасвим убеђен да такве чланке могу да објављују само непријатељи хришћана и приврженици турске управе, алудирајући тако на могућност да су уредници неких словенских листова били потплаћени од стране аустријских, мађарских или турских власти.¹⁰⁷

104 *Живоџ и гела Васе Пелагића*, Пожаревац 1976, 16–19.

105 Enes /Nikola Smolčić/, *Zanimljiv sastanak s blagopok. Kraljem Petrom u Staroj Gradiški*, *Novosti*, 18, Zagreb 1931, 17; Risto Besarović, *Djelovanje Koste Ugrinića u svjetlu dokumenata austro-ugarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini, /u knjizi/*: *Iz kulturne i političke istorije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966, 123–124.

106 Г. Вучковић, *Ройство у слободи*, I, нав. дело, 57–59, 89–121; Исти, *Ройство у слободи или оледало управе у Босни*, II, Нови Сад 1872, 3, 19–24, 80; I. Andrić, *O Gavri Vučkoviću*, нав. дело, 172, 174–177.

107 Евграф Р. Шчулепников – Н. П. Игњатијеву, Сарајево, 12/24. I 1867 (*Уједињена омладина српска*, нав. дело, 58 /док. 30/). Данас заиста знамо да су аустријска и мађарска влада, као и заједничко аустроугарско Министарство спољних послова потплаћивали многе српске и словенске новине, укључујући и београдски „Видов дан“ (*Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Обрада и коментар Др Андрија Раденић, Београд – Нови Сад 1976, 102, 103).

Непосредан повод за напад на Манојла Јефтановића били су догађаји у Сарајеву на почетку 1869. године. Приликом Светосавске свечаности у цркви, а затим и српској основној школи у Сарајеву, која је одржана без присуства власти, изречено је више родољубивих говора, у којима су нападнути најистакнутији представници турске власти у вилајету. У једном од говора речено је да је Србија отаџбина босанских Срба („наша славна отаџбина Србија“).¹⁰⁸

Православни хришћани из Босне намеравали су у то време да намеснику Осман-паши уруче једну представку, у којој би тражили да се убрза спровођење реформи. Представку (мемоар) са 12 тачака саставио је Гавро Вучковић, 1868. године. У представци је, између осталог, тражено да се чланови вилајетске скупштине и локалних већа (меџлиси) бирају слободно на општим јавним изборима. У закону из 1865. године бирачко право било је ограничено имовинским цензусом. Тражено је исто тако да се ономогуће злоупотребе власти приликом избора, и да се сви закони и наредбе преводе са турског на народни језик.¹⁰⁹ Током наредне године жалили су се султану и херцеговачки католици. Потпомогли су их аустријски дипломатски представници у Сарајеву и Цариграду, али, ипак, нису успели ништа да постигну. Изнели су жалбе у десет тачака, али је босански валија уз сваку тачку написао своју примедбу, побијајући истинитост њихових жалби.¹¹⁰

Манојло Јефтановић као председник српске општине и члан босанског меџлиса био је том приликом врло опрезан, одбијајући да потпише захтев за спровођење реформи, пошто су оне превазилазиле оквира права датих у Хатихумајуму (1856) и законима из 1865. године. Опште право гласа, које је Вучковић намеравао да тражи, није у то време постојало ни у неким просвећеним европским државама, укључујући ту и суседну Аустро-Угарску. Манојло је сматрао да није погодан тренутак за подношење таквих захтева, изражавајући бојазан да би Осман-паша, који је већ био почео да хапси и прогања српске поверенике, могао да прошири истрагу, па чак и да почне да се свети. Опште право гласа подривало је саме темеље турске власти, пошто су Срби у то време имали релативну већину, а са католицима чинили убедљиву већину у Босни и Херцеговини.¹¹¹ Будући да су и

108 Извештај руског конзула у Сарајеву А. Н. Кудрјавцева, Сарајево, 23. I/4. II 1869 (*Уједињена омладина српска*, нав. дело, 89–90 /док. 53/); М. Екмечић, *Сиварање Јуџославије*, 2, нав. дело, 259.

109 Г. Вучковић, *Ројство у слободи*, I, нав. дело, 77–80, 102; Васиљ Поповић, *Апрано ишшање у Босни и шурски нереди за време реформној режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949, 312–313; М. Екмечић, *Сиварање Јуџославије*, 2, нав. дело, 253.

110 Rudolf Zaplata, *Predstavka hercegovačkih katolika sultanu 1869. godine*, Croatia sacra, Arkiv za crkvenu povijest, 8, Zagreb 1934, 133–142.

111 Процене о броју становништва појединих вероисповести средином шездесетих година одступају за неколико процената. Према званичном турском прорачуну из 1865. на подручју данашње Босне и Херцеговине, без црногорског дела Херцеговине и Новопазарског санџака, који су се тада налазили у саставу босанског вилајета, православних је било 593.548 /46,60 %/, муслимана 419.628 /32,60 %/, католика 257.920 /20,17 %/. Према процени Густава Темела из исте године православних је било 461.000 /45,10 %/, муслимана 362.300 /35,55 %/,

једни и други трпели насиља од стране Турака није их у то време било тешко ујединити.¹¹²

Када је Гавро Вучковић са својим истомишљеницима Манојлу Јефтановићу предочио захтеве изнете у представци, он му је на то кратко одговорио: „Рано је то за нас, јунаци!“ Његови синови, Димитрије и Глигорије, образовани на страни, имали су при том другачије мишљење. Сматрали су да би требало наступити одлучније, како према турским властима, тако и према грчкој црквеној хијерархији. По духу они су већ припадали новом времену, које ће убрзо по окупацији Босне и Херцеговине изменити менталитет становништва и створити сасвим другачије политичке и друштвене односе.¹¹³

Све се то дешавало неколико месеци после убиства кнеза Михаила, када је положај Србије и српског народа у целини био јако ослабљен. Неспоразуме су уносиле и вешто пуштане гласине да је Уједињена омладина српска била умешана у убиство кнеза Михаила. Потпомогнути од стране аустријских и мађарских власти, неки од бивших чланова Омладине пребацивали су и деценијама касније кривицу за убиство кнеза на ову организацију, иако је спроведеном истрагом од ње била отклоњена свака сумња.¹¹⁴ Јавно мњење у Србији било је уверено да је Осман-паша организовао заверу против кнеза Михаила. Он је пре убиства кнеза добио од својих ухода у Београду списак српских повереника у Босни и Херцеговини. О томе да је валија сазнао за имена главних српских повереника били су обавештени и православни и католички прваци у Сарајеву. Отуда је долазила опрезност Манојла Јефтановића, који је у српским новинама, блиским лево оријентисаним омладинским круговима, одмах био проглашен за издајника. Српска јавност није на време била обавештена о тој провали, па је у складу с новинским извештајима свој гнев изливала на српске народне прваке. Јефтановић је, слично као група градишких и бањалучких трговаца, који су неколико година касније (1873) у иностранству започели пропаганду против злоупотреба турских власти, схватио да се без темељне политичке припреме и подршке великих сила не може побољшати положај хришћана у Босни и Херцеговини.¹¹⁵

Због колебљивог држања у време када су Срби с обе стране Дрине предузели жестоку кампању против Осман-паше, добио је Манојло Јефтановић у току наредних месеци више протестних писама из

а католика 185.500 /18,12 %/. По Францу Мауреру православних је 1865. било 490.000 /52,90 %/, муслимана 358.000 /37,57 %/, а католика 164.000 /17,70 %/. (Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, 26, 28–31, Прилози: табела 2; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 2, нав. дело, 84).

112 Ј. Јеленић, *Kultura i bosanski franjevci*, II, нав. дело, 222–224.

113 Г. Вучковић, *Ројство у слободи*, I, нав. дело, 80; Исти, *Ројство у слободи*, II, нав. дело, 205, 213.

114 Др Љубомир Ненадовић, *Моја завршна на клевете Др. Младена Јојкића прошив Српске уједињене омладине и моје личности*, У Београду 1912, 3–36; Никола Петровић, *Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске*, /Зборник радова/: *Уједињена омладина српска*, Нови Сад 1968, 22.

115 В. Ђоровић, *Омладински покрет у Сарајеву*, нав. дело, 15; Н. Урић, *Виговић, Васо*, СБР, 2, Нови Сад 2006, 191–192.

свих крајева Босне и Србије, у којима је називан издајником Српства. Услед тог притиска поднео је оставку у меџлису, као највишем вилајетском управном и представничком телу. Дао је оставку и на место председника српске општине у Сарајеву. Будући да је управо у време расправе о Вучковићевом предлогу реформи започето и суђење Васи Пелагићу, повезао је дописник „Заставе“ ове две ствари, карактеришући Јефтановићево држање у народним питањима у целини негативно.¹¹⁶

Оптужбе да се није на достојан начин понео према Пелагићу свакако су биле плод те опште кампање против Јефтановића, изазване његовом опрезношћу и одбијањем да се потпуно сагласи са Пелагићем и Вучковићем и тако супротстави Шериф Осман-паши.¹¹⁷ Саобразно тренутку, његова опрезност била је сасвим оправдана, будући да Намесништво у Србији, годину дана после убиства кнеза Михаила, није изашло са ставовима који би наговештавали заоштравање односа са Турском.¹¹⁸ После своје аутобиографије Пелагић није ни касније написао ништа рђаво о породици Јефтановић, нити је уопште, по наведеном Угринићевом маниру, писао штогод лоше о најбогатијим сарајевским трговцима. Из његове аутобиографије сазнајемо да је и пре и после овог суђења, као и после устанка 1875. године, имао добре односе с трговачком породицом Хаџи Ристића, с којом су се Јефтановићи 1876. ородили. Коста Хаџи Ристић био је у исто време када и Пелагић члан Уједињене омладине српске. Његов брат Ристо Хаџи Ристић помогао је Васи Пелагићу, према препоруци из Београда, да продужи школовање у Москви. Хаџи Ристићи и Јефтановићи заједно су потпомагали осамостаљење српске цркве у Босни и Херцеговини, и у свим другим националним питањима радили су потпуно усаглашено. Пелагић је са Ристићима одржавао добре односе до краја живота, чак и у време када је са својим социјалистичким идејама отишао у потпуну крајност.¹¹⁹

На нападе на Манојла Јефтановића у српској штампи наилазимо до пред крај устанка у Босни и Херцеговини, када га је у дубокој старости и смрт задесила. О неоправдано лошем представљању најбогатијих српских трговачких породица из Сарајева у српским новинама писао је 1876. године српски конзул у Бечу Коста Цукић. Саопштавајући влади у Београду да је Ристо Хаџи Ристић, најугледнији члан ове трговачке куће, на почетку Првог српско-турског рата, јула 1876.

116 Извештај руског конзула А. Н. Кудрјавцева Н. П. Игњатијеву, Сарајево, 23. I/4. II 1869 (*Уједињена омладина српска*, нав. дело, 89–90); Г. Вучковић, *Ројство у слободи*, I, нав. дело, 80.

117 Ово супротстављање Пелагића Глигорију Јефтановићу као да је настављено и после њихове смрти. Улица у Сарајеву која је између два светска рата носила назив према Глигорију Јефтановићу, промењена је после Другог светског рата у улицу Васе Пелагића (Белешка уз рад Владислава Скарића, *Сарајевска махала Ферхаџија 1850–55*, у: ИД, II, Сарајево 1985, 222).

118 Владимир Ђоровић, *Мосћар и његова православна оиштина*, Београд 1933, 71, 73; Т. Крушеvac, *Srpska realka – gimnazija u Sarajevu*, нав. дело, 110–111.

119 Ј. Бесаровић, *Из прошлости Сарајевске и Босанске*, нав. дело, 41; *Животи и дела Васе Пелагића*, нав. дело, 10; *Из мемоара прошлойој Недељка*, Саопштио П. К. В. (Сава Косановић), 43; Ристо Шушљић, *Мишроилоиши Сава Косановић у Босанској Крајини*, Братство, 2, Сарајево 1939, 38.

године, приложио за српску војску и рањенике 500 дуката, српски конзул пренео је његову молбу влади да се српски трговци из Босне не нападају незаслужено у српским листовима, као што је „Исток“ недавно „онако вређајућим начином“ напао Манојла Јефтановића. Ристо Хаџи Ристић поручивао је у исто време да не треба ни да их хвале и да објављују у новинама да су дали прилог за српску војску или устанике, јер би то њихове сроднике у Босни могло „стати и свега имања и главе“.¹²⁰

V

На неповољно писање о Манојлу Јефтановићу с гледишта националних интереса наилазимо први пут код Стаке Скендерове, у „Љетопису Босне“. Ово дело написала је Скендерова на подстицај Александра Гиљфердинга, првог руског конзула у Босни. У предговору руског издања летописа, Гиљфердинг је истакао да је у Сарајеву било врло тешко наћи особу која би могла да опише догађаје у Босни новијег времена. За шесторицу најбогатијих сарајевских трговаца, међу њима и Манојла Јефтановића, написала је Скендерова да су себични и да гледају само своје интересе. Оптужила их је да су новац који је сакупљен у Србији после пожара у Сарајеву, 1852. године, као помоћ сарајевским Србима, употребили за своје личне потребе. Слично је у то време писано и о Кујунџићима, најбогатијој српској трговачкој породици у Ливну.¹²¹

Будући да је летопис Стаке Скендерове завршен јануара 1858. године, а сарајевска општина, како се поуздано може утврдити на основу архивских података, тек после тог времена послала изасланике у Београд, где су дотична средства била сакупљена, да их преузме и одреди њихову намену, долазимо до закључка да је тај део њеног рада написан на основу нагађања и гласина. Стака Скендерова касније је и сама сазнала да тај новац, о којем су кружиле разне приче, није још био ни послат у Сарајево. Септембра 1860. године затражила је она преко митрополита Михаила да се та средства расподеле између основне женске и мушке школе у Сарајеву. Пошто Министарство просвете у то време није ништа предузело, обратила се Стака, новембра 1864. године, непосредно кнезу Михаилу. Замолила га је да посредује да новац прикупљен за сарајевску сиротињу после пожара додели за изградњу женске школе у Сарајеву.¹²²

120 Извештај К. Цукића Јовану Ристићу, Беч, 21. VI (3. VII) 1876, Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела, ПО, рол. 36, 443–444, пов. бр. 653.

121 С. Скендерова, Љетопис Босне 1825–1856, /у књизи/: *Љетописи*, нав. дело, 231–233; В. Поповић, *Айрано пишање у Босни*, нав. дело, 131; Stipo Manderalo, *Livanjski Kujundžići*, GZMBiH, 48–49 (1996–1999), Sarajevo 2000, 197.

122 Извештај Д. Димитријевића, управника града Београда, Државном савету Кнежевине Србије /Совету Књажества Српског/, Београд, 20. VIII 1859 (АС, Министарство просвете и црквених дела /МПс/, ф. VI, р. 1147/1865, бр. 2161); Митрополит Михаило – Министарству просвете и црквених дела, Београд, 29. IX/10. X 1860, АС, Митрополија београдска, бр. 1.032/1860; Стака Скендерова – Кнезу Михаилу Обреновићу III, Сарајево, 6/18. XI 1864, АС, МПс, ф. VI, р. 1147/1865, бр. 4289.

Кнез Михаило наредио је да се о овом предмету одмах сачини извештај, да се средства пренесу у Министарство просвете, и да се одреди њихова намена. Почетком маја 1865. године обратили су се кнезу Михаилу за помоћ и старатељи (тутори) нове сарајевске православне цркве. Међу потписаним старатељима налазила су се и двојица Јефтановића, Манојло и Антоније. Обавестили су га да су пре три године почели да зидају цркву, коју су посветили Рождеству свете Богородице, да су за подизање цркве потрошили све општинске фондове и сва текућа средства, али цркву, ипак, нису успели да доврше. Тражили су помоћ од кнеза Михаила, не помињући у писму да знају за средства уписана 1852. године за пострадале у пожару.¹²³

На предлог министра просвете и црквених дела ова средства, која су тада износила 500 дуката цесарских, додељена су, крајем маја 1865. године, за довршење нове сарајевске цркве.¹²⁴ На одлуку владе утицао је по свему судећи Јован Мариновић, председник Државног савета, у то време главни саветник кнеза Михаила за спољна питања. Он је у Сарајеву имао много рођака, пријатеља и познаника, од којих је дознавао о приликама у том граду. Јула 1867. године обавестила је сарајевска црквена општина владу да су стигла средства послата преко Мариновићевих пријатеља.¹²⁵

На довршењу нове сарајевске цркве радио је цео тадашњи црквено-народни одбор. Посебно се при том истицао Манојло Јефтановић, настојећи да повећа општинске приходе и убрза радове за довршење цркве. Он је од сарајевских Срба за нову цркву дао највећи прилог. Када се на скупу општинара расправљало о прилозима за подизање цркве, Манојло је обећао да ће на сваке три уложене паре сам дати по једну.¹²⁶ Будући да је „Љетопис Босне“ објављен прво у Русији, заједно са путописом руског конзула Александра Гиљфердинга, првим обимнијим делом о Србима из Босне и Херцеговине и Старе Србије на руском језику, увредило се и у руској јавности доста неповољно мишљење о српским трговцима из Сарајева и целе Босне.

Сам Гиљфердинг писао је, слично Стаки Скендеровој, да су се православни трговци у Сарајеву издвојили у посебну касту, да их покреће само лични и пословни егоизам и да су им „често потпуно стране националне идеје и осећање народности“. Тврдио је да немају саосећања са потлаченим сељацима и да не користе свој утицај за побољшање њиховог положаја. Иронично је навео, вероватно под утицајем лично исправне, али превише критичне Стаке Скендерове, да се сав дуг српских трговаца према сопственом народу састоји у томе да сваке године цркви и школи дадну новчани прилог од 50 рубаља. Поменуо је слављење крсног имена, али није уочио значај ове поро-

123 *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париској мира до Берлинској конгреса (1856–1878)*, Књига I: 1856–1866, Приредили: Василије Крестић, Радош Љушић, Београд 1983, 379–380 (док. 235).

124 *Зайисници седница Министарској савета Србије 1862–1898*, Приредио др Никола П. Шкерковић, Београд 1952, 32 (XI седница).

125 *Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 380 (док. 235).

126 *Глигорије Јефтановић*, Српски орао, Народни илустровани календар за преступну годину 1928, Вел. Кикинда 1927, 24; В. Скорић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 266.

дичне светковине за неговање обичаја и очување српске националне свести.¹²⁷

Из других извора знамо да су прилози већине српских трговачких породица за школу и цркву били много већи од наведене суме. Без прилога породице Јефтановић тешко да би се могла подићи школска зграда за српску основну школу у Сарајеву, почетком педесетих, или отворити Виша девојачка школа у истом граду, деведесетих година XIX века. Без те помоћи тешко да би се на почетку аустроугарске управе током неколико година могла да одржи прва српска гимназија у Сарајеву, која је од оснивања (1878) била изложена притисцима нових власти.

Руски конзули износили су и током прве половине шездесетих година неповољне судове о најимућнијим српским трговцима из Босне. Тако је Шчулепников, 1867. године, писао Игњатијеву да српски трговци немају никакав утицај на православне житеље и да би у случају устанка остали „савршено мирни“.¹²⁸ Али већ у то време наслућују се у њиховим извештајима и сасвим другачији тонови. У наредном периоду уложила је руска дипломатија значајан напор да подршку за своју балканску политику, упоредо с ослонцем на српско свештенство и интелигенцију, потражи и у редовима српског трговачког staleжа, и грађанства уопште. И док су први (свештенство) налазили своје исходиште у конзервативним схватањима руских словенофила, српска интелигенција тражила је своје узоре у руској и европској демократској мисли. Трговачки staleж, надилазећи сферу политичких размишљања, тражио је у ослобођењу и уједињењу српског народа, и у стварању сопствене државе, трајнију основу за бољи и сигурнији привредни положај у будућности.

Првобитно лоше мишљење руских конзула у Босни о најимућнијим српским трговачким породицама, доста раширено и у руској и у српској јавности, оповргли су догађаји с почетка седамдесетих година, када је група градишких и бањалучких трговаца стала на чело покрета за спровођење реформи. У самим врховима устаничког покрета у Босни, од 1875. до 1878. године, налазило се неколико истакнутих трговаца (Васо Видовић, Јово Билбија, Петар Узелац), без чије би подршке устанак свакако био далеко пре угушен, као што су у ранијим временима веома брзо пропадали чисто сељачки покрети, који нису имали изграђену национално-политичку стратегију и ослонац у свим друштвеним слојевима. У време аустроугарске управе једино имућни српски трговци, на чијем се челу не случајно налазио Глигорије Јефтановић, могли су да издрже дуготрајну и исцрпљујућу аутономну борбу, која је на крају довела (1905) до политичког признања српског народа у Босни и Херцеговини, с правом на самостално одлучивање у црквеним и просветним питањима.

У много чему другачију слику о Јефтановићима од оне коју је дала Стака Скендерова налазимо у записима Срба са стране, који су

127 А. Ф. Гиљфердинг, *Пушовање*, нав. дело, 76, 79–80.

128 Евграф Р. Шчулепников – Н. П. Игњатијеву, Сарајево, 12/24. I 1867 (*Уједињена омладина српска*, нав. дело, 57 /док. 30/); М. Екмечић, *Сиварање Јуџославије*, 2, нав. дело, 189.

током педесетих година боравили у Сарајеву. Као ађутант генерала Мајерхофера путовао је по Босни и Србији, 1853. године, аустријски официр Јован Стефановић Виловски. Својој супруги Милици писао је из Сарајева како је посетио „поштеног овде обште почитаног Србина богатог Манојла Јефтановића који имаде врло красни пород“.¹²⁹ Данило Димовић, учитељ српске основне школе у Сарајеву, описао је Манојла Јефтановића као отменог, гордог, високоумног и промишљеног господина, аристократског држања. У извештају упућеном фебруара 1858. године Михаилу Фјодоровичу Рајевском, старешини православне цркве при руском посланству у Бечу, истакао је да он врло добро познаје прилике у Турској и да се у контактима са страним државама држи врло опрезно.¹³⁰

Касније је забележено да је Манојло Јефтановић крајем 1858. године показао велико саосећање са Србима који су страдали у буни, која је исте године избила у Босанској крајини и у Посавини. Када су ухапшени побуњеници доведени у Сарајево он је лично ишао по граду и скупљао средства да им помогне. О јадној судбини ових затвореника, који су прогнани прво у Цариград, а затим у Малу Азију, оставио је упечатљива сведочења Гавро Вучковић, посланик босанских Срба на скупштини Васељенске патријаршије. У еснафима и српској општини у Сарајеву постојао је од старине обичај да први чауш, који је био плаћен од стране еснафа, прикупља средства за одређене заједничке потребе. Ту је спадало и прикупљање помоћи за затворенике, који су у Турској највећим делом морали сами да се издржавају. Без помоћи заједнице затворени хришћани обично су брзо умирали због врло слабе исхране и изузетно лоших хигијенских услова. Пренебрегавајући обичаје, Манојло Јефтановић кренуо је сам да са чаушима прикупља средстава, успевајући да скупи дневно по 400 гроша. Угледом који је уживао у православној чаршији свакако је допринео да сума прикупљена за ухапшене буде већа од оне коју су чауши у таквим приликама сами успевали да скупе.¹³¹

Тешко је утврдити како се стварало јавно мњење у држави чији је сав јавни живот био прожет верским начелима Корана. Основано се може претпоставити да су сами Турци помоћу својих доушника ширили лажне гласове о најугледнијим члановима српске општине, да би спречили да било ко од Срба стекне углед и поверење српског становништва. Руски историчар Нил Попов, у брошури коју је написао по подацима добијеним од архимандрита Саве Косановића (касније митрополита дабробосанског), тврдио је да је Осман-паша покушао да потисне српске трговце у Босни и Херцеговини и да сву трговину пренесе на Турке и Јевреје.¹³² Сасвим различит однос од оног у турско доба имала је српска јавност према породици Јефтановић у време аустроугарске владавине. Јефтановићи од првих дана нове управе уживају велико поштовање и све до страначких сукоба на почетку

129 Н. Ћурић, *Србија и Босна у оџтама једног пролазника 1853. године*, нав. дело, 298.

130 *Јуџословени и Русија*, Документи, II-1, нав. дело, 245 (док. 231).

131 Ј. Тубиновић, *Еснафски обичаји у Сарајеву*, нав. дело, 267.

132 Нил Попов, *Православие въ Боснии и его борьба съ католическою пропагандой и протестантскими миссионерами*, Москва 1873, 12.

новог века о њима не налазимо лоше речи као у турско доба. У то време, сем ретких изузетака, није их нападала ни српска штампа из Србије и јужне Угарске.

Одбрани угледа породице Јефтановић највише је допринео архимандрит Сава Косановић, који је током 1872. године дуже време боравио у Москви ради прикупљања помоћи за довршење нове сарајевске цркве. Косановић је Нилу Попову опширно причао и о односима у српској православној општини у Сарајеву и суђењу Васи Пелагићу. На основу тих казивања Попов је за прогонство Пелагића оптужио митрополита дабробосанског Дионисија II Илијевића, који је за време Косановићевог боравка у Москви био повучен из Сарајева, а затим и смењен.¹³³ Према Нилу Попову, митрополит Дионисије гајио је неповерење према свештеницима и учитељима из народа, оптужујући их тајно код турских власти да су српски и руски шпијуни. У бањалучкој богословији, у којој су свештеници образовани у српском народном духу, видео је опасност за превласт васељенске (фанариотске) црквене јерархије, а у њеном учитељу Васи Пелагићу заступника интереса Србије и Русије. Зато је помогао босанском везиру да га прогна из Босне, а да сумња не би пала на њега, непосредно пре прогонства отпутовао је у Беч.¹³⁴

VI

Од отварања аустријског конзулата у Сарајеву породица Јефтановић била је у добрим односима са аустријским конзулима. Касније су успоставили добре односе и са руским конзулатом, који је отворен неколико година касније. Отварање аустријског конзулата у Босни (1850) наговестило је повећани утицај Аустрије на Балакну. Посебно добре односе са Србима у Сарајеву имао је први аустријски конзул Димитрије Атанасковић.¹³⁵ После његове смрти, за генералног конзула постављен је Фрањо Зоретић (1857–1866), затим Фердинанд пл.

133 Н. Попов, *Православие вь Босни*, нав. дело, 10. Митрополит Дионисије II (1838–1894) био је по оцу српског, или како се понегде наводи словенског порекла. Рођен је у Копиловцима, код Берковице, у источној Бугарској. Мајка му је била Гркиња родом из Цариграда. Раније се по деди Михајлу презивао Михајловић, а затим по оцу Илији – Илијевић. Пре и после Сарајева био је митрополит зворнички /1865–1868, 1872–1891/. О његовој личности наилазимо у српској историографији на противречне оцене (В. Скорић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 256; *Српска православна епархија зворничко-тузланска*, Шематизам, Тузла 1977, 56–57; Н. Радосављевић, *Дионисије Илијевић, митрополић зворнички*, нав. дело, 105–122).

134 Митрополит Дионисије је писао против Пелагића у „Sarajevskom Свјетнику“ под псеудонимом Љубомир Босанчић (Н. Попов, *Православие вь Босни*, нав. дело, 10–11, 18, 25–26; Р. Шушљић, *Митрополић Сава Косановић*, нав. дело, 40–41; Г. Вучковић, *Ройство у слободи*, II, нав. дело, 160; Т. Крушеvac, *Bosansko-hercegovački listovi*, нав. дело, 53).

135 Др Димитрије Атанасковић (или Атанацковић), рођен у Сремским Карловцима 1793. Студирао је и докторирао на филозофском факултету у Сегедину. Био је аустријски конзуларни аташе у Травнику (1820), конзул у Галцу, затим у Београду (1839–1843). Умро је у 3. фебруара 1857. године. Сахрањен је у Сарајеву по православним обичајима, са највећим почастима које су до тада исказане једном немуслиману (В. Поповић, *Атарно ишишање у Босни*, нав. дело, 155; Миладин Милошевић, *Ашанацковић, Димитрије*, СБР, 1, Нови Сад 2004, 302).

Хас (1866–1868). Димитрије Атанасковић радио је здушно на побољшању положаја босанско-херцеговачких хришћана обеју вероисповести. Веома је држао до православне вере и свог српског порекла, иако га је положај аустријског конзула обавезивао да у Босни и Херцеговини спроводи аустријску политику. Ценили су га и босански фрањевци, иако је њихов духовни поглавар, ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер, сматрао да не води довољно бригу о католичким интересима у тим провинцијама. У својим успоменама фра Грга Мартић истакао је да је Атанасковић био „заточник истине и правде“.¹³⁶

Атанасковић је дошао у Босну нешто пре Омер-паше Латаса. Убрзо по доласку приметио је да несређено стање у земљи неће моћи да се отклони, све док се на челу управе буде налазило домаће босанско племство. О томе је писао Министарству спољних послова у Бечу и аустријском интернунцију у Цариграду, Едварду фон Клецлу. Предложио им је да од Порте траже да из Босне и Херцеговине протера домаће поглаваре. Турски министар спољних послова Али-паша сагласио се с његовом оценом да се у Босни ради о сукобу назадних политичких схватања, које оличава босанско племство, са новим системом турске управе.¹³⁷

Одржавајући добре односе са аустријским генералним конзулатом и босанско-херцеговачким фрањевцима, Јефтановићи су следили тадашњу спољњу политику Србије, која је педесетих година XIX века, у време кнеза Александра Карађорђевића, вођена у знаку сарадње православног и католичког становништва Босне и Херцеговине. Француски конзул у Сарајеву Д'Аврил приметио је, такође, да се код двеју хришћанских вероисповести у Босни и Херцеговини рад на ослобођењу од турске власти схвата као заједничка, општехришћанска ствар.¹³⁸ Добри односи с конзулатом Аустрије отварају су Јефтановићима путеве за успостављање тешњих пословних веза са овом суседном земљом. Побољшање трговачких веза са Босном и Херцеговином налазило се међу спољнополитичким приоритетима Аустрије у односу на Османско царство још од отварања првог аустријског конзулата у Травнику, 1808. године.¹³⁹ Руски конзул Јевграф Шчулепников придавао је добрим односима сарајевских велетрговаца са Аустријом дубљи смисао, сматрајући да се они на тај начин удаљавају од народа, и да би у случају устанка „остали савршено мирни“.¹⁴⁰

136 Strossmayer Josipu Hammer – Purgstallu, /Đakovo, poslije 21. avg. 1856/ (*Josip Juraj Strossmayer, Dokumenti i korespondencija, Knjiga prva, od god. 1815. do god. 1859, Sabrao i uredio Ferdo Šišić, Zagreb 1933, 348–349 /dok. 248/*); G. Martić, *Zapamtćenja*, nav. delo, 314; R. Drljić, *Jedno neobjavljeno djelo fra Grge Martića*, nav. delo, 198; В. Скарић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 233, 241; В. Поповић, *Айрарно ишшање у Босни*, нав. дело, 133–134.

137 Galib Šljivo, *Velike sile i susjedi prema Bosanskom ejaletu u vrijeme osnivanja konzulata (1850–1863)*, /u knjizi/: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, Tešanj 2008, 85–86.

138 J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II, nav. delo, 185–186; В. Поповић, *Айрарно ишшање у Босни*, нав. дело, 124.

139 Galib Šljivo, *Otvaranje „Austrijskog carskog konzulata“ u Bosni 12. maja 1808*, /u knjizi/: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, nav. delo, 20, 23–24. Овај конзулат затворен је 1821. године.

При крају владе уставобранитеља Србија је имала добре односе с Аустријом, па се конзул Атанасковић у то време јавља и као посредник имућнијих сарајевских Срба с уредником званичних „Српских новина“, Милошем Поповићем. Почетком 1857. године неколико Срба из Сарајева, међу којима и Манојло и Антоније Јефтановић, претплатили су се посредством аустријског конзулата на овај београдски лист, који је у то време уређиван у напредном политичком духу, неуобичајеном за такву врсту новина. Иако ни после доношења Хатихумајума нису с мање подозрења гледале на писање стране штампе о стању у Босни и Херцеговини, турске власти биле су, ипак, принуђене да попуштају и да дозволе уношење новина и књига из суседних земаља. Само неколико година раније, у време похода Омер-паше Латаса, био је у босанском вилајету донесен пропис, према којем би свако код кога би се нашле стране („каурске“) новине био стављен у окове, а све његово имање претворено у беглук. Поред Јефтановића међу претплатницима званичних новина Кнежевине Србије налазимо и браћу Хаџи Ристиће, Николу Павловића и директора сарајевске основне школе Симу Самоуковића, дакле иста она лица која су током шездесетих година подржавала напредни омладински покрет у Сарајеву.¹⁴¹

Јефтановићи су били у добрим односима и са Јерусалимском патријаршијом, која је по одобрењу васељенског патријарха, од 1848. године, имала у Сарајеву свог посебног представника (протосинђела). Јерусалимски протосинђели скупљали су у Босни и Херцеговини помоћ у новцу и у натури за цркву Светог гроба и за Јерусалимску патријаршију. Тепсија (пјат) за прикупљање средстава за ову патријаршију постојала је у сарајевској православној цркви од 1719. године. Забележено је да је Манојло Јефтановић преко протосинђела Венијамина Николиновића, који је био рођак херцеговачког митрополита Јосифа, Јерусалимској патријаршији послао као помоћ 100 дуката. У току године успевао је Николиновић да сакупи по неколико хиљада дуката, али је само мањи део тог новца, како је забележио Нил Попов, вероватно по причању архимандрита Саве Косановића, одлазио тамо где је био намењен.¹⁴²

Од почетка развоја световног школства породица Јефтановић помагала је на разне начине српске школе и учитеље у Босни и Херцеговини. Пре подизања прве школске зграде, српска школа у Сарајеву радила је у једној од кућа Манојла Јефтановића. По угледу на школе у Србији и код Срба у јужној Угарској одржаване су у сарајевској основној школи од почетка педесетих година Светосавске свечаности, на којима су учитељи и вероучитељи држали беседе о св. Сави, првом српском просветитељу и духовном заштитнику српског школства. Манојло Јефтановић биран је у први школски одбор, који је, 1851. године, пр-

141 В. Скорић, *Сарајево и његова околина*, нав. дело, 244; Ј. Јеленић, *Kultura i bosanski franjevci*, II, нав. дело, 211; Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, Унутрашња и спољашња политика, Београд 1932, 310–311; Михаило Бјелица, *Милош Поповић – уредник српских листова*, Историјски гласник, 1, Београд 1973, 123–124.

142 Нил Поповъ, *Положеніе райи въ современной Боснии*, Славянскій сборникъ, Том первый, С. – Петербургъ 1875, 376–377; В. Скорић, *Српски православни народ*, нав. дело, 105.

ви пут као посебно управно тело за просветна питања, основан при сарајевској народно-црквеној општини.¹⁴³ Почетком педесетих година успела је српска општина да подигне прву школску зграду у Сарајеву, али је ова зграда доста оштећена у великом пожару, 1852. године.¹⁴⁴ У време пожара Манојло Јефтановић налазио се у Бечу, где је неколико година раније, као први међу Србима из Босне, отворио модерну комисиону трговачку радњу.

За члана школског одбора биран је у турско доба и Антоније Јефтановић, као и Манојлови синови, Димитрије и Глигорије (1876–1878). Антоније и Димитрије изабрани су у одбор 1855. године. Овај школски одбор, на који у документима и извештајима наилазимо током четири следеће године, знатно је унапредио школство у Сарајеву. Чланови одбора настојали су да помогну оснивање школа и у другим местима у Босни. У вези с тим обратили су се, марта 1857. године, српској влади и кнезу Александру Карађорђевићу, тражећи да их финансијски помогну. Рачунали су и на помоћ Дионисија I, митрополита дабробосанског, који је, захваљујући доношењу Хатихумајума, показивао много више разумевања за развој школства од његових претходника. Преко Данила Медаковића, уредника „Србског дневника“, успоставио је одбор везу и са Србима из јужне Угарске.¹⁴⁵ Маја 1857. године обратио се српској влади и митрополит зворничко-тузлански Агатангел, са тузланском народно-црквеном општином. Известили су владу да је царском милошћу (Хатихумајумом) у најновије време дозвољено подизање цркви и отварање школа. Народ је, међутим, јако сиромашан, па су били принуђени да обуставе градњу већ започетих цркви, а без помоћи са стране неће моћи да одрже ни школе које су у међувремену отворили. Годину дана касније дошла је у Београд Стака Скендерова, тражећи помоћ за отварање женске школе.¹⁴⁶ Нешто сопственим средствима, а нешто захваљујући помоћи са стране, доживело је српско школство у Босни и Херцеговини током шездесетих година значајан напредак. Највећи процват доживеле су школе у Сарајеву, чему је значајан допринос дало и више чланова породице Јефтановић.

Као председник српске општине Димитрије Јефтановић радио је и почетком седамдесетих година на оснивању српских школа у Босни. Августа 1871. године са другим члановима сарајевске општине прекоревао је зеничку општину што је дозволила да се затвори тамошња

143 С. Калуђерчић, *Први јодушњи извјештај*, нав. дело, 20; Т. Крушеvac, *Srpska realka – gimnazija u Sarajevu*, нав. дело, 94–95.

144 С. Калуђерчић, *Први јодушњи извјештај*, нав. дело, 5–6; Најрудин Ћурић, „*Srbske novine*“ о *školskim i prosvjetnim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske*, *Naša škola*, 5–6, Sarajevo 1954, 311.

145 Школски одбор – кнезу Александру и српском правитељству, Сарајево, 4/16. III 1857 (АС, МПс – П, ф. VI, р. 1147/1865, бр. 529); С. Калуђерчић, *Први јодушњи извјештај*, нав. дело, 20; С. Душанић, *Просветна делатност тројице грчких владика у Босни*, *Гласник, Службени лист Српске православне цркве*, 9, XXXII, Београд 1951, 114.

146 Митрополит Агатангел – Алекси Симићу, Тузла, 5/17. III 1857 (*Србија и ослободилачки покрети*, нав. дело, 32–33 /док. 34/); Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 170. Српска влада послала је 300 дуката цесарских.

српска школа.¹⁴⁷ Како у турско, тако и у аустроугарско време, Јефтановићи су се налазили међу највећим дародавцима српских школа у Сарајеву. Када је подизана школска зграда у Сарајеву, 1851. године, Манојло Јефтановић приложио је 800, а Антоније 100 форинти. Највећи прилог дао је митрополит дабробосански Игњатије (1000 фор.), док су по приложеним средствима равне породици Манојла Јефтановића биле једино трговачке куће Ристе Савића и „Синови Хаци Ристини“, које су се, такође, бавиле претежно спољном трговином.¹⁴⁸

VII

Манојло Јефтановић умро је при крају турске владавине, маја 1878. године. У цркви, после опела, о његовом животу говорио је архимандрит Сава Косановић, а на гробљу учитељ Филип Шпадијер. За школе у Сарајеву оставио је тестаментом хиљаду дуката, а исто колико и за школе у другим местима у Босни и Херцеговини. „Застава“ је овога пута о њему писала сасвим другачије него у време великих унутрашњих напетости крајем шездесетих и почетком седамдесетих година. У вестима из Босне наведено је да је у 87. години свог „сретног живота“ умро „опште поштовани велекупац сарајевски“ Манојло Јефтановић, кога су красиле хришћанске врлине и који је својим завештањима школама, црквама и сиротињи овековечио своје име код српског народа.¹⁴⁹

Његов син Глигорије, који је са старијим братом Димитријем доживео историјску смену власти, 1878. године, није се у турско време политички много истицао. Рођен је у Сарајеву, 7. фебруара 1840. године.¹⁵⁰ Годину дана пре његовог рођења започео је у Турској муко-трпни процес реформи, који ће тећи спорије од његовог одрастања. Његов нараштај није ни дочекао привредни опоравак земље и остварење зацртаних политичких и друштвених реформи, које ће пропасти заједно са последњим деспотским царством у Европи. У време када је Глигорије доспео за школу, сарајевски Срби, користећи се првим турским реформским законима, настојали су да оснују сталну основну школу и да подигну прву школску зграду. На подизању нове школске зграде и довођењу образованих учитеља, који су наставу у наредној деценији подигли на виши ниво, свесрдно је радио и Манојло Јефтановић, чија су млађа деца управо доспевала за школу.¹⁵¹ После основне, похађао је Глигорије трогодишњу трговачку школу у Бе-

147 Писмо Димитрија М. Јефтановића и других чланова општине „православном општеству Србском у Зеници“, Сарајево, 5/17. VIII 1871 (Недељко Радосављевић, *Грађа за историју сарајевске /дабробосанске/ митрополије 1836–1878*, Историјски институт, Извори за српску историју, књ. 4, Београд 2007, 146–147).

148 С. Калуђерчић, *Први годишњи извјештај*, нав. дело, 20, 65.

149 *Вести из Босне*, Застава, 87, Н. Сад, 4 (16) јуна 1878, 2–3; Војислав Максимовић, *Митрополија Сава Косановић 1839–1903*, Српско Сарајево 2003, 23.

150 Босанска Вила, 1, 1904, 3; Српски орао, Календар за год. 1928, нав. дело, 24; Време, 1882, Београд, 16. III 1927, 3. Понегде се наводи да је рођен 7. новембра 1840 (*Svetozar Ćorović*, Dokumentarna građa, Redaktori: Muhsin Rizvić i Boris Ćorić, Sarajevo 1972, 110).

151 С. Калуђерчић, *Први годишњи извјештај*, нав. дело, 5–6.

чу, тако да је први у породици стекао одговарајућу школску спрему за трговачке послове, којима се бавио од својих најранијих година.

По устаљеном обичају радио је као и старија браћа у очевој трговачкој радњи, која се бавила унутрашњим прометом и извозно-увозним пословима са суседним земљама. У његово време посредничка трговина најјачих сарајевских трговачких кућа окретала се убрзано ка средњој Европи, тако да су се искуства која је у младости стицао битно разликовала од искустава претходних генерација. Западна мануфактурна роба, коју су раније набављали већим делом преко најразвијенијих медитеранских трговачких средишта, стиже при крају турске владавине у Босну све више преко Аустрије. Отпадањем Венеције од Аустрије ојачао је положај Трста као најзначајније аустријске луке. Изградњом железница превоз робе северним правцем постао је далеко исплативији.

Као младић провео је Глигорије извесно време у комисионој радњи у Бечу, која је од оснивања постала својеврсна школа за модерно трговачко пословање. Један члан шире породице Јефтановић учио је у ово време као калфа трговачки занат у Београду. У време устанка (1875–1878) био је стално настањен у Дубровнику.¹⁵² У вези трговине обишао је Глигорије, као млад човек, већи део европске Турске, до Цариграда, као и више европских и медитеранских земаља. Од оца је, поред ћурчијске радње и разгранате трговачке мреже, наследио и дрвару (бенд са сплавовима) на Бембаши, која је Сарајево снабдевала огревним дрветом. Наследио је и модеран хан у вароши, један од ретких ханова саграђених од чврстог материјала, на чијем је месту Глигорије Јефтановић, 1882. године, подигао хотел „Европу“, први модерни хотел у Сарајеву.¹⁵³ Као и други чланови породице, уписао се и Глигорије одмах по осамостаљењу у просветне добротворе. На почетку аустроугарске управе, када су Срби из Сарајева покушали да одрже своју једину средњу школу, сарајевску гимназију, приложио је он у школски фонд 1.200 форинти. Гимназија је, ипак, затворена после три године, пошто се није уклапала у тадашњи систем аустроугарског образовног система.¹⁵⁴

При крају османске управе Димитрије и Глигорије Јефтановић изабрани су испред православних хришћана у народну владу у Сарајеву. Влада је образована крајем јула 1878. године са задатком да успостави ред и организује отпор уласку аустроугарске војске у Босну и Херцеговину. Међу Србима није постојало истинско расположење да се заједно са муслиманима, са којима су до пре неколико месеци били у рату, супротставе аустроугарској окупационој војсци. Председник српске владе Јован Ристић, који је за време Берлинског конгреса био у прилици да упозна становништво великих сила, препоручивао

152 У питању је Томо Јефтановић (Dr Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860–1880, Sarajevo – Zagreb 1982, 199, 202).

153 Hamdija Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Izabrana djela, III, Sarajevo 1991, 208–209.

154 С. Калуђерчић, *Први тодишњи извјештај*, нав. дело, 66–67; Ђорђе Пејановић, *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини од почетка до 1941. године*, Sarajevo 1953, 34–35; Т. Крушеvac, *Srpska realka – gimnazija u Sarajevu*, нав. дело, 115–124.

је српским првацима из Босне и Херцеговине да не пружају отпор Аустро-Угарској. Срби у Сарајеву били су у битно другачијем положају од српског становништва по босанско-херцеговачким селима и мањим градовима. Суочени са фанатизованом муслиманском масом, заокупљеном осећањем да је издана од сопственог цара, за којег је држала да је већи од свих других владара, многи од српских првака нису могли да одбију сарадњу. У град се слегла светина и распуштени турски војници из целе Босне и Херцеговине, стварајући претећу атмосферу. Већина хришћанског становништва, како католичког, тако и православног, прижељкивала је да аустроугарска војска што пре уђе у Сарајево и уведе ред, плашећи се неконтролисаних провале беса и покоља, сличних покољима које је доживело хришћанско становништво у разним деловима царства за време последњег устанка и руско-турског рата.¹⁵⁵ Од истакнутијих Срба за сарадњу са муслимана залагао се ватрено, и по свему судећи искрено, једино Стево Петрановић, раније српски учитељ у Тешњу и Сарајеву, затим преводилац при италијанском конзулату у истом граду. Као да је предосетио будући беспоштедни сукоб српског народа са Аустро-Угарском, Петрановић је заговарао слогу са муслиманима уз споразум са Србијом и Црном Гором, како би се заједнички одупрли окупацији Босне и Херцеговине.¹⁵⁶

Чланство у прелазној влади, која је показала благонаклоност према генералу Јосипу Филиповићу, главном команданту аустроугарске окупационе војске, искористио је Димитрије Јефтановић да током осамдесетих година направи чиновничку каријеру у градској управи. За разлику од њега Глигорије се од почетка држао подаље од власти, посвећујући се искључиво трговини и привредним пословима. После Манојлове смрти трговачке послове Јефтановића водио је једно време старији брат Димитрије, да би после деобе наслеђа, 1883. године, све значајније привредне активности породице биле везане скоро искључиво за Глигоријево име.¹⁵⁷

*

Јефтановићи су припадали генерацији српских привредника и политичара која се подједнако добро снашла и у турско и у аустроугарско време. Глигорије је радо прихватао све новине које су долазиле са запада, али је, при том, био врло опрезан. Као да је у подсвести

¹⁵⁵ Из мемоара *Прошлойој Негељка*, нав. дело, 8–9; Josef Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Veröffentlichung von Georg Grassl, Wien und Leipzig 1905, 94–95; Димитрије-Мита Клицин, *Сјоменица Сшеве Пејрановића, националној борца, 1835–1913*, Нови Сад 1937, 58 (нап. 35, 36); Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Izabrana djela, IV, Sarajevo 1991, 99.

¹⁵⁶ Писмо Стеве Петрановића /?/ Поповићу, Сарајево, 29. VI (10. VII) 1878, Архив САНУ (бивши Архив Историјског института), Збирка Јована Ристића, XVII/1, 274; Д. Клицин, *Сјоменица Сшеве Пејрановића*, 43–49. Х. Крешевљакковић наводи да је међу Србима једини искрени заговорник отпора био Јово Бакрач-Васиљевић, не помињући и Петрановића, вероватно зато што је био за уједињење Б и Х са Србијом и Црном Гором (Нав. дело, 99).

¹⁵⁷ Н. Урић, *Јефтановић, Димитрије М.*, СБР, 4, Н. Сад 2009, 401.

носио страх да се Турска као велика сила може поново вратити на Балкан. То се изражавало и у начину његовог одевања. За цело време аустроугарске управе уз европско одело носио је Глигорије Јефтановић турски фес, који је од зачетака младотурских реформи, 60-тих година XIX века, симболично у одевању повезивао европске утицаје са османлијском источњачком традицијом.¹⁵⁸

После аустроугарске окупације Глигорије Јефтановић настојао је да се укључи у модерни систем пословања и да подигне српске привредне установе у Босни и Херцеговини. Увиђао је да ће положај српског народа у Босни и Херцеговини у будућности бити више зависан од привредних, него од политичких односа. Када је довољно ојачао да га окупационе власти више нису могле финансијски упропастити ставио се на чело покрета за признавање просветне, културне и верске аутономије српског народа у Босни и Херцеговини. Инстинктивно је осетио да се мора определити између сарадње са режимом, што је пружало могућност још већег привредног уздизања, и опозиционе политике, која је доносила несигурност, сталне притиске власти и економски бојкот, као и могућност заточења и прогона. Сарадња са режимом дугорочно је потирала основна политичка хтења српског народа у Босни и Херцеговини, пошто су све мере које је Аустро-Угарска предузимала указивале да намерава трајно да остане у окупираним земљама. Изабрао је отпор законитим путем, користећи се искуствима српског аутономног покрета у источној (угарској), и младочешке странке у западној (аустријској) половини Хабзбуршке монархије.

Упоредо с политичком борбом помагао је српске културне, просветне и научне установе. Стајао је на челу акционарског друштва које је у Сарајеву, 1905. године, покренуло политички лист „Српска ријеч“, који ће с мањим прекидима, слично мостарском „Народу“, све до Првог светског рата бранити интересе српског народа у Босни и Херцеговини. „Српска ријеч“ жестоко се супротстављала политичким манипулацијама и затирању историјског памћења српског народа у овим земљама. Када је Штадлеров „Хрватски дневник“ Србе у Б и Х назвао Власима, одговорила му је „Српска ријеч“ (1906), позивајући се на најстарије писане споменике: „Босна и Херцеговина је од старине имала различиту судбину, а може је и у будуће имати, али народ, који је у њој живио и који данас живи, остаје онај исти народ српски, који је ове крајеве населио још за владе цара Ираклија. Он се не мијења, па макар какве прилике и промјене настале у Босни и Херцеговини.“¹⁵⁹

Целовита повест о Глигорију Јефтановићу и његовој породици била би у исто време и повест о историјској заборавности српског народа.¹⁶⁰ Аустрија је осећала његов значај и, у настојању да буде правна

158 М., *Крајка историја Солуна, државе и трага*, Ратник, 4, Београд 1926, 109.

159 „Власи“ и Срби, Српска ријеч, 144, II, Сарајево, 3 (16) октобра 1906, 1–2.

160 Једино је период борбе за верску и просветну аутономију нашао достојно место у српској историографији. О том периоду живота и рада Глигорија Јефтановића писано је опширно и у старијој и у новијој српској историографији. Вид.: Божо Маџар, *Покрећ Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982, 446–449.

држава, исказивала му одговарајуће почести. Био је приман и код самог цара. А када се у време Првог светског рата нашао међу њеним противницима, одала му је опет одговарајуће почести. Васиљ Грђић забележио је како су у време хапшења српских првака из Босне и Херцеговине (1914) неког пратила два, неког четири, а „старог Јефтановића“ шест жандара.¹⁶¹ Својим животом и породичним везама био је предодређен да буде противник Аустро-Угарске. Једна од његових кћерки (Драгица) била је удата за српског дипломату и политичара Мирослава Спалајковића, кога је аустроугарска тајна полиција пратила као истакнутог организатора српског покрета у Монархији.

После ослобођења и уједињења као најстарији посланик Скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца биран је за њеног првог привременог председника. Када је проглашено уједињење плакао је од радости као мало дете. Познаници и пријатељи забележили су да су у животу само још једном видели да је заплакао, када му је умрла супруга Јефталија (1906). После смрти (1927) Глигорије је брзо падао у заборав. Десет година касније то су приметили и његови саборци из времена борбе за аутономију, покушавајући да одгонетну ту необичну појаву у српском јавном животу.¹⁶² На почетку Другог светског рата његов син Душан ухапшен је у Сарајеву од стране усташа и одведен у Загреб, после чега му се губи сваки траг. По свему судећи убијен је у логору Јадовно (1941). Пре хапшења преписале су усташке власти хотел „Европу“ на неког наводног сродника његове супруге, која је пореклом била Хрватица. Супруга му се склонила у Карловац, одакле је у писму мужевљевој сестри, октобра 1941. године, потврдила вест да је Душан страдао, али није могла да наведе никакве ближе околности.¹⁶³

Глигорије Јефтановић био је нешто више од успешног привредника, био је много више од успешног политичара. Од пада под турску власт српски народ у Босни и Херцеговини није могао на историјској позорници да изнедри ништа више од силних паша, које су га тлачиле заједно са турским освајачима, и убогих, једва писмених преносиоца усменог народног предања, уписаних у дугу повест страдалништва. Глигорије је успео да пробуди самосвест српског народа, и као његов представник равноправно да разговара са окупационим генералима, цивилним адлатусима и аустроугарским министрима, образованим у најбољим европским дипломатским школама. Његова породица успела је непрестаним опрезом да преживи мучне тренутке турске и аустријске владавине, али је стицајем околности пострадао у држави за коју је Глигорије Јефтановић веровао да представља остварење вековних народних снова.

161 Васиљ Грђић, Прва ноћ у затвору, /у књизи/: *Сјоменица Васиља Грђића*, Сарајево 1935, 154.

162 Ст. Кобасица, *Глигорије М. Јефтановић*, Самоуправа, 44, LVI, Београд, 11, 12 и 13. априла 1936, 5.

163 Милена Јефтановић, рођ. Петронијевић – Круни Сршкић /кћерки Глигорија Јефтановића/, Карловац, 6. X 1941 (Архив Србије, Збирка Мирослава Спалајковића, 460).

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE FAMILY
OF GLIGORIJE JEFTANOVIĆ IN TURKISH PERIOD

Merchant family Jeftanović had been in mid XIX century one of the most prosperous Serbian merchant families in Bosnia. Gligorije Jeftanović, leader of the Serbian autonomous movement during the Austro-Hungarian rule, was of this family. The Jeftanovići descended from the Popovići (the Kosovčići) from Samobor in Herzegovina. They moved to Sarajevo in XVIII century. The family had begun its rise late in XVI-II century with Petar Hadži Tuzla (Jeftanović) who alongside his fur industry started to trade. During XVIII and first half of the XIX century the Jeftanovići rised in similar way as other trade families from Sarajevo. The townspeople of the middle-class who were Orthodox in bigger towns in Bosnia and Herzegovina were mostly tradesmen and artisans. In the towns which were founded by the Turks after the conquest, the Serbian artisans were almost always newcomers from nearby or faraway country areas. Sarajevo had been developing from the very beginning as a prominently Oriental, Muslim city. Serbian population in towns had been in the same position as the Serbian population in vilages – in a subordinate position as subjects without rights. The Turks avoided engaging in “dirty” crafts, like fur industry, which consequently allowed the Serbs possibility to gain precedence in this craft.

The economic strengthening of the Bosnian merchants developed parallel to the weakening of Dubrovnik and Venice after the long Venetian-Turkish wars in XVII century. Till mid XVII century merchants from Bosnia and Herzegovina, especially from Sarajevo and Mostar, took over almost completely the trade of Dubrovnik with the Balkans. The Jeftanovići's greatest rise happened during life of Hadži Tuzla's son, Manojlo Jeftanović (1791–1878), who took over the family business from his father in 1815. Manojlo traded on the territory from Smyrna in Asia Minor to Vienna and Leipzig. He was the first Serbian merchant from Sarajevo to open a permanent commission shop in Vienna (1848) where his sons worked and tried their hands in contemporary trade.

History of the Jeftanovići represents at the same time the history of the rising of the Serbian middle-class in Bosnia and Herzegovina. With their effort within the framework of the fur industry and trade, they managed to maintain certain forms of economic independence in the city with prevailing Muslim (Turkish) population. The Jeftanovići, like many Serbian middle-class families, were helping out Serbian churches and monasteries cherishing thus Orthodox tradition of Saint Sava from the times of the Nemanjići. Manojlo had great influence in Serbian Orthodox municipality in Sarajevo. He was respected by the Turks, too. In the period of Osman-paša, he was elected representative of the Managing body of the Bosnian *ejalet* (Upravno veće), 1865–1869, which was a kind of advisory body to Bosnian *valija* (deputy). The paper researches the attitude of the members of the Jeftanović family to the Turkish authorities, Serbia, Russia, Austria and Serbian national-liberation movement, especially in the sixties, when (during prince Mihail's rule), the question of the unity of Bosnia and Herzegovina with Kneževina Srbija was raised.

Until the uprising of 1875, Serbian and Russian public had a negative opinion of the richest Serbian merchants from Bosnia and Herzegovina, thinking that they were not helping enough poorer Serbians and were not cooperative in the struggle for liberation of these territories from the Turkish rule. In connection with it, the conduct of Manojlo Jeftanović is researched into during the trial of Vasa Pelagić (1869). We searched for the causes of such unfavorable opinion of the Serbian and Russian public towards the Jeftanovići and concluded that there had been many exaggerations connected with it. Such point of view would gradually change, especially after 1873 when a group of merchants from Banja Luka and Gradiška confronted Turkish authorities. There was a change in attitude towards the tradesmen from Sarajevo, too. This was largely a result of archimandrite Sava Kosanović, who, during his stay in Moscow presented Russian historian Nil Popov with the data on the Serbian Orthodox municipality in Sarajevo. Based on these data, in brochure of 1873, he, instead of the Serbian merchants, accused metropolitan Dabrobosanski Dionisije II who had been telling on the Serbian patriots to the Turkish authorities. Towards the end of the uprising, "Zastava" from Novi Sad changed its attitude towards the Jeftanovići, renouncing their unfavorable opinion on Serbian middle class in whole. Such an attitude was formed in this magazine during the previous decade under influence of the ideas of the left wing of the United Serbian youth. The paper investigates the work of the trade's youth, organized in the manner of the United Serbian youth, as well as the work of the educating circle around Bogoljub (Teofil) Petranović (collections of folk oral tradition, etc). The final part of the paper (the conclusion) presents life and work of Gligorije Jeftanović until the unification (1918), concluding that his work already was falling into oblivion in the period between the two great world wars. His son Dušan (killed in the concentration camp Jadovno in 1941 in Croatia) lost his life in the very state for the creation of which Gligorije so unselfishly intervened.